

Преходни форми в стопанството (XVII – XVIII век)

Transitional Forms in the Economy (17th – 18th Centuries)

Красимира МУТАФОВА
Krasimira MUTAFOVA

Abstract. *The focus of this chapter are the problems directly related to the changes that occurred in the economic life of the Ottoman Empire and that of the Bulgarians in the 17th and 18th centuries. Of decisive importance in this extremely dynamic era in its political, economic and social dimensions are the reforms carried out in the military and fiscal system at the end of the 17th and 18th centuries. They played a key role in the adaptation of the Empire and its subjects to the new conditions and the establishment of transitional forms in the development of agriculture and the urban economy. All of them – mukâta'as, malikânes, waqfs, çiftliks – are known from the previous period as well, but acquired different dimensions and directions of development in the conditions of the 17th and 18th centuries after the more or less successful reforms. Their equal representation is a difficult task in view of the vast literature on this issue, the still „open“ discussions in Bulgarian and foreign historiography, as well as the volume of available narrative and archival sources. The research focuses on the widespread penetration and dominance of the iltizam system in various sectors of the economy in the 17th and 18th centuries, including in the structures of the Orthodox Church. In the light of recent studies and rich source material, incl. unpublished Ottoman sources – mainly mufassil (detailed) defteris, annual income-expenditure statements, the so called suret, suret-i ruznamçe hakani, arzuhals, etc. – is clarified the role of the mukâta'as in the agricultural sector and the urban economy in the Rumeli provinces and in the Bulgarian lands, the introduction of the malikâne system at the end of the 17th century and its development in the 18th century, the specifics of the ecclesiastical mukâta'as and malikânes.*

Only basic questions are raised regarding the changes in the Ottoman waqf and çiftliks in the 17th and 18th centuries, examined in detail here by Paulina Andonova. Special attention is paid only to non-Muslim waqfs and economic activity of religious institutions.

Keywords: Ottoman empire; Bulgarian lands; transitional forms of economic life; iltizâm system; mukâta'a; malikâne; waqfs; çiftliks; Ottoman documents; surets; mufassal defteris; arz; arzuhal

Историята на Османската империя през XVII и XVIII в. е белязана с решаващи за последващото ѝ развитие и това на нейните поданици промени. За империята това е време на продължителни войни, последвани от значими териториални загуби, социални размирици, осезаем политически и икономически натиск от страна на Западна Европа, но и на опити за възвръщане на изгубените позиции. Изследванията от последните десетилетия на XX и XXI в.¹ в немалка степен ревизират наложената трафарет за упадък на империята, продължил почти два века и половина, „рамкиран“ между финансовата криза от 80-те и 90-те години на XVI в., последвана от политически, икономически и демографски трудности, изтощителната война от 1683 – 1699 г.², децентрализацията и анархията на преходния XVIII в. (Inalcik, 1977 р. 46). Сериозен „пробиѝ“ в наложената парадигма за упадък, завършил с т.нар. „епоха на аяните“ (McGowan, pp. 639 – 759)³, е преосмислянето му като епоха на криза и адаптация към новите условия (Darling, 1996), довела до трансформации в държавната политика, преминаване от военна към бюрократична държава, регионализация на икономиката. Сред приложените механизми за „оцеляване“ в имперска среда са проведените реформи във военната и фискалната система в края на XVII и XVIII в. с определящо значение за настъпилите промени в стопанския живот и утвърждаването на преходни форми в развитието на селското стопанство и градската икономика. Всички те – **мукамаи, маликянета, вакъфи, чифлишки стопанства** – са познати от предходния период, но придобиват различни измерения и конституиране в условията на XVII и XVIII в. Тази крайно динамична в политическите, стопанските и социалните си характеристики епоха, съпътствана от знакови промени в аграрната и градската икономика, е обект на траен интерес както в българската историография, така и в световната османистика. Резултатът е значими историографски постижения в представянето на XVII и XVIII в.⁴.

В настоящата глава вниманието е насочено към отражението на проведените реформи във военната и фискалната система на Османската империя през XVII и XVIII в. и доминацията на системата илтизам в различни сектори на икономиката, включително в структурите на православната църква. Поставени са само основни въпроси относно промените в османския вакъф и динамиката в развитието на чифлишките стопанства през XVII и

1 Вж. по-погр. Hathaway, 2004, pp. 29 – 53.

2 Вж. по-погр. Faroqhi, 1997, pp. 413 – 414 и пос. литература; Darling, 1994.

3 В изследването си върху знаковите историографски постижения в представянето на XVIII в. J. Hathaway поставя въпроса за редица подвеждащи бинарни опозиции, между които изтъкват централизацията и децентрализацията, с априорното дефиниране на децентрализацията като символ за упадък. Вместо с подобни поляризиращи термини Османската империя през XVIII в. според нея би следвало да бъде разглеждана като държава, чието управление преминава през цикли на по-голяма и по-малка централизация в резултат на рационални стратегически и икономически избори от страна на различни елементи на османското общество. Hathaway, 2004, pp. 45 – 46.

4 Тук едва ли би било възможно да посоча обемната литература върху тази проблематика в нашата и чуждата историография. Ще се огранича само с част от основните изследвания: Mutaftchieva, 1962; Mutaftchieva, 1981; Mutaftchieva, 1993; Tsvetkova, 1971, pp. 55 – 74; Inalcik, 1977, pp. 27 – 53; Inalcik, 1980, pp. 283 – 337; Genç, 1973; Genç, 2000; Ergenç 2004; Çakır, 2003; Sućeska, 1987, pp. 197 – 230; Darling, 1994 и др. Един от най-изчерпателните и приносни трудове за икономическа и социална история на Османската империя е *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Inalcik, Quataert, 1994), публикуван в два тома през 1997 г. (Faroqhi, McGowan, Quataert, Ramuk, 1997). Към изясняването на отделни аспекти от аграрните отношения в българските земи през XV – XVIII в. насочват интереса си Цв. Георгиева, Евг. Рагушев, Ст. Първева, М. Петкова, П. Андонова и др. (Radushev, 1995; Georgieva, 1999; Parveva, 2011; Petkova-Encheva, 2016, pp. 223 – 241; Parveva, 2022; Andonova, 2013; Andonova, 2016, pp. 241 – 285 и др.).

XVIII в., разгледани обособено в настоящото издание от П. Андонова. По-специално внимание е отделено на немлюсълманските вакъфи и стопанската активност на религиозните институции, сравнително по-слабо изследвана тема в българската историография.

1. Радикални реформи във военната и фискалната система на Османската империя и отражението им в стопанския живот

Комплексни са факторите, наложили радикални промени във фискалната политика и военната система на Османската империя през XVII и XVIII в. Девалвацията на акчето през първата половина на XVII в. и финансовите затруднения на империята не само влошават положението на поданиците ѝ, но предизвикват поредица бунтове (Faroghî, 1997, pp. 433 – 438). Особено неблагоприятни за икономиката са изтощителните войни, които Османската империя води през целия XVII и XVIII в. Симваторокският мирен договор слага край на войната с Австрия от 1593 – 1606 г. и присъединилите се към нея Трансилвания, Влахия и Молдова, но цялата първа половина на XVII в. минава във войни по западните и източните граници на империята (Faroghî, 1997, pp. 424 – 425). Войните с Полша (1617, 1620 – 1621) за Украйна се редуват с изтощителни войни с Иран, с променлив за нея успех (1603 – 1612, 1616 – 1618, 1623 – 1624, 1635 – 1639). С Карловацкия мирен договор от 1699 г. се слага край на крайно неблагоприятната за Османската империя 16-годишна война с Австрия и поредната Европейска свещена лига⁵, но клаузите му всъщност санкционират първото „разпределяне“ на нейните владения и поставянето ѝ в позиция на второстепенна сила. Нарастващата нужда от парични средства, изтощителните войни, чувствителният спад в ефективността на тимарската система, наложил основна реорганизация на армията, са само част от причините, обусловили военните и фискалните трансформации в контекста на новото политическо статукво и променящи се финансови условия в Европа (Inalcik, 1980, pp. 283 – 337). Те намират израз в поредицата реформи в данъчната сфера с пряко отражение и последващо значение за стопанската активност на люсълмани и немлюсълмани.

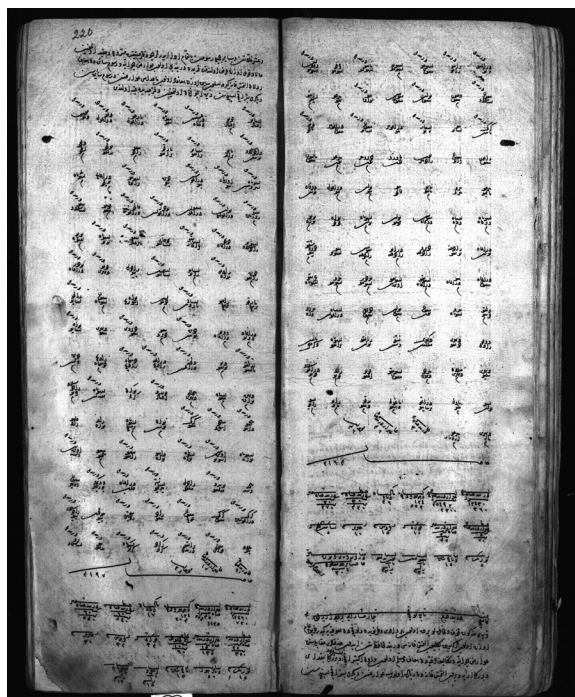
Предприетите мерки включват не само усложняване на данъчната система, но и привличане нови административни участници, включително немлюсълмани, в това число и българи, в провинциалните селски и градски структури.

Особено важно значение през първата половина на XVII в. придобиват данъците джизие и тези от групата *авариз-и дивание*⁶ и *текялиф-и йорфие*⁷. Нарастването на военните разходи, от друга страна, води до почти повсеместно налагане на извънредните данъци, като още към 1621 г. те се превръщат в редовни, а по време на военни походи се въвеждат нови (Mantran, 1999, pp. 344 – 349).

5 Започнала войната през 1683 г. с амбициозната цел – поход към Австрия и превземане на Виена, още през същата година империята е принудена да преглътне катастрофалния разгром на великия везир Кара Мустафа. Следват нови големи поражения при Будапеща, Мохач, Белград и Срем. Християнска Европа се обединява в поредната Свещена лига и предприема широко настъпление на Балканите. На страната на Австрия през 1684 г. се включват Полша и Венеция, а две години по-късно и Русия (Mantran, 2011, pp. 261 – 264).

6 *Авариз-и дивание* – данъци от категорията на извънредните, въведени в средата на XV в. Първоначално са изисквани веднъж на 4 – 5 години, но впоследствие се превръщат в ежегодни, събирани в натура или парична равностойност.

7 *Текялиф-и йорфие* – букв. ‘обичайни данъци’ – непрегледени от шерията данъци.

Изобр. 1. Задължения на монасите от манастира „Рождество Богородично“, разположен в близост до дн. с. Осиковица, общ. Правец, в муфасал дефтер от 1579 г. TKGM – Ankara, TADB. TTD, N 58, л. 219б

този период.

На трето, но не и по значение място с оглед на последиците следва да се постави широкомащабното разпространение на системата *макту* през XVIII в. (Inalcik, 1980, р. 333). Тя е добре позната и в предходния период, както сочат данните от османските муфасал дефтери, но е прилагана предимно за категориите население със специални задължения или

Другата голяма промяна е свързана с тенденцията към цялостно монетаризиране на данъците от категорията *авариз* (извънредни). Прогресивното преминаване на отработъчните задължения, повинностите и доставките в натура към паричната им форма е една от мащабните трансформации на османските държавни финанси. То далеч не е непознато до XVII в. Още през XV в. немалко отработъчни задължения (*кулук*) са превърнати в парични данъци, както сочат и законниците от времето на султан Мехмед II – тенденция, която се запазва и през XVI в., засвидетелствана в данъчните регистри от това време. През XVII в. се наблюдава и чувствително повишаване размера на извънредните данъци – данъкът *авариз акчеси* например от 40 акчета в края на XVI в. нараства до 325 акчета през втората половина на XVII в., а данъкът *нузул* от 30 акчета в началото на XVII в. достига 600 акчета през XVIII в. (Tsvetkova, 1958, pp. 21 – 22, 73). Разбира се, една от причините за този завишен размер е и инфлацията на акчето точно през

за общности с конкретно определен статут, вкл. монашески⁸. Въвеждането ѝ в системата на данъчното облагане изисква пряко договорено споразумение между данъкоплатците и османската столична и провинциална администрация за размера на колективния данък, който една общност трябва да плати на държавата като обща еднократна сума. С прилагането му чувствително нараства ролята на местните първенци, наложили се като представители на своите общини (Ivanova, 1990, pp. 178 – 187; Ivanova, 2005, pp. 201 – 246 и др.), но той провокира и немалко злоупотреби от тяхна страна.

Най-често срещаните нарушения са свързани с поголовния данък джизие, доказателство за социалната непълноценност на немюсюлманските поданици. Събиран е директно от централната власт, макар да има и редица изключения⁹. С постъпленията от него се покриват разходи по постройката и ремонта на военни съоръжения, крепости, мостове и пътища; отделят се големи парични суми за закупуване и транспортиране на боеприпаси и продоволствие и др., определят се заплати и пенсии на духовници и държавни служители и пр. (Grozdanova, 1970, p. 77). До реформата, проведена през 1691 г., джизие то най-често се изисква от домакинства, а не персонално, като жените, децата, старците и хората с увреждания принципно би следвало да са освободени от заплащането му¹⁰.

Сред най-често засвидетелстваните в изворите нарушения е завишеният размер на данъка, поемането на задълженията на избягали данъкоплатци, изискването му от освободени от плащането му категории население. Най-вече джизие регистрите и документи от кадийските протоколни книги сочат, че редица селища заплащат данъка като еднократна сума, което е в полза на данъкоплатците, докато населението се увеличава, но е с крайно неблагоприятни последици, когато част от селяните напускат селата, и задълженията

8 Примерите са десетки. Ще се огранича с данните, извлечени от няколко *муфассал* дефтера от XVI и XVII в. относно годишния размер на фиксираната сума (*макту*), заплащана от манастири на територията на Врачанска и Ловешка каза: *муфассал* регистър на Никополския санджак от 922 (5.02.1516 – 23.01.1517) г. BOA – Istanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 1556 (*макту* в размер на 210 акчета годишно, формирано от десетъци от шира и кошеру, е изисквано от монасите от Черепишкия манастир); *муфассал* регистър на Никополския санджак от 1 *шеввал* 947 – 29 *шеввал* 951 (29.01.1541 – 13.01.1545) г. BOA – Istanbul, TD 416, с. 229 (*макту* в размер на 210 акчета годишно е изисквано от монасите от Черепишкия манастир), с. 408 – 409 (*макту* в размер на 60 акчета годишно е изисквано от монасите от Смочанския манастир „Св. Спас“, обл. Ловеч; в *тану тахрир дефтер* на Никополския санджак от втората десетдневка на месец *сафер* 987 (9 – 19.04.1579) г. TKGМ – Анкара, TADB. TTD, N 58, л. 2456 – 246а, данъчните задълженията са отбелязани като приход от 250 акчета годишно, формиран от зърнени храни и шира, а не като глобална сума); *муфассал* регистър на тимари, зеамети, хасове, мюлюкове и вакъфи на територията на Никополския санджак от 50-те години на XVI в. BOA – Istanbul, TD 382, с. 717 – 718, с. 748 (Към вакфираните приходи в полза на голямото завие на Гази Али бей при град Плевен фигурират и тези от два манастира: манастира „Св. Никола“ към дн. с. Каменец, обл. Плевен с *макту*, равняващо се на 15 акчета годишно, и манастира „Св. Георги“ към дн. с. Бохот, обл. Плевен, с *макту* в размер на 30 акчета годишно); *тану тахрир дефтери* на Никополския санджак от 9 – 19.04.1579 г. TKGМ – Анкара, TADB. TTD, N 58, л. 2196 (*макту* в размер на 30 акчета годишно, изисквано от манастира „Рождество Богородично“, разположен в близост до дн. с. Осиковица, общ. Правец), *муфассал* регистър на Никополския санджак от 1022 (21.02.1613 – 10.02.1614) г. BOA – Istanbul, TD 718, с. 145 (*макту* в размер на 50 акчета годишно е изисквано от манастира „Св. Георги“ при дн. гр. Луковит, обл. Ловеч), с. 211 – 212 (от осем от манастирите във Врачанско е изискван приход под формата на *макту*) и др.

9 По-подр. у: Inalcik, 1963, pp. 562 – 566 и пос. лит.; Hadžibegić, 1966; Grozdanova, 1970, pp. 75 – 90 и др.).

10 Според Х. Хаджибегич (H. Hadžibegić) освобождаването е съобразно регламентите на Ханифитската правна школа, общовалидна в Османската империя (Hadžibegić, 1966, pp. 13 – 15). Е. Грозданова изтъква, че наличните османски документи са с твърде разнородно съдържание относно начина, по който поради старост или болест данъкоплатците се освобождават от заплащане на джизие (Grozdanova, 1970, pp. 79 – 80).

им следвало да бъдат поети от оставащите.¹¹ Типичен пример за неправомерно наложено джизие е фиксиран в *арз* (донесение) на наместника на кадията на Търново от 28.03 – 5.04.1647 г., относно „40 – 50 души дербенджийска рая“ от с. Стражица, от която според донесението е изискано джизие за двеста души (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 319 – 320). Редица злоупотреби са свързани с чумната епидемия през втората половина на XVII в., довела до рязко намаляване на данъкоплатците християни, вкл. и поради масови бягства от засегнатите райони, за което свидетелства и колективното оплакване от „рая от каза Търнови“ от 1659 г. (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 322 – 323).

С реформата от 1691 г. се възобновява, поне теоретично, шериатската форма на заплащане на данъка джизие. Въведената нова система за събирането му чрез предварително отпечатани квитанции за трите категории данъкоплатци – висша (*аля*), средна (*евсат*) и нисша (*една*), и законово изплащане на четири вноски е само една от многото мерки за увеличаване приходите за хазаната (Grozdanova, 1970, pp. 83 – 86; Inalcik, 1963, pp. 562 – 566 и др.). Показателно за причините, наложили реформата, е предназначението на събираните приходи от джизие. Постъпленията от джизие на различни кази в Румелия, най-вече на територията на Никополския санджак, според *арз* от 1694 г. са предназначени за издръжката и транспорта на „младите муджахидини“ за участие в поредния султански поход по време на войната от 1683 – 1689 (Kalitsin, Mutafova, 2012, p. 362). Година по-рано, както става ясно от хюджета от 23 – 31.08.1693 г., необходимите средства „за закупуване... на десет хиляди торби за муниции и за наем на товарните животни за превозване на торбите до пристанище Нийболу“ във връзка с подготвяния султански поход през 1693 г. са взети от джизие на „неверниците“ от каза Търнови (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 354 – 355).

Реформата от 1691 г. не се оказва особено ефикасна срещу злоупотребите от страна на провинциалните власти, макар да предвижда събиране на данъка само от външни джизиедари. Продължава да се изисква цялата дължима сума въпреки регламентираното изплащане на четири вноски. Другите ощетяващи данъкоплатците злоупотреби са свързани с неправомерно изисквани по-високи суми, които не отговарят на категорията на данъкоплатците (Dimitrov, 1979, p. 61). Красноречив пример за своеволия на местни първенци, в това число и християни, при разпределяне на джизие сред населението на дербенджийските села Дряново и Габрово е засвидетелстван в *арз* до султана от месец март 1731 г. (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 375 – 376). Изложените факти разкриват грубо нарушаване на законовите разпоредби от техните **коджабашии** и **попове**, които, за да намалят собствените си данъци, „вместо да разпределят джизие на зиммите съгласно тяхното категоризиране, обединяват всички документи, изчисляват ги без оглед имотното състояние на всеки един ..., добавяйки към всеки един от документите по повече от двеста акчета“ (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 375 – 376).

Не са редки случаите на нарушения и от страна на джизиедарите, представители на централната власт. В *тезкире* от 3.01.1728 г. например се визира опитът им да изискат „наведнъж“ цялата дължима сума от поголовния данък на „раята от Габровския проход“ (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 373 – 374). Подобно нарушение, но от отговарящите за предаването на

11 Десетки други примери от практиката по събирането на джизие разкриват публикуваните документи за джизие в ТИБИ: Turkish Sources, 1986; Turkish Sources, 2001.

данъка от страна на „задължения народ“, е повод за донесението (*арз*) на джизиедаря на Търново от 21.03.1731 г.: „Но въпреки това поп Никола, арабаджи [коларят] Иван, Аврам и Симо от село Дряново, Хюсеин от град Търново, поп Рачо и Колчо от село Габрово от задължения народ... казват: „Нашият обичай е квитанциите за поголовния данък **да се налагат и разхвърлят вкупом**, а след това от наша страна определяме събирач-бирник измежду нас“ (Dimitrov, 1979, pp. 60 – 61). Почти по същото време в едно донесение (*телхис*) на великия везир до султана от 18.02.1726 г.¹² са документирани подобни съдебни спорове между облаганото с джизие население в Балчик и района и откупчика на данъка.

Растящите дефицити в бюджета на държавата и острата нужда от финансови постъпления очевидно са продуктували ограничаването или дори премахването на привилегиите, които преди реформата от 1691 г., поне теоретично, получават някои категории население със специален статут и задължения към централната власт (войнуци, мюселеми, дербенджии, доганджии, кьопроджии и др.). Липсата на ефективен контрол от страна на централната власт спрямо действията на джизиедарите, особено след включването на постъпленията от джизие в системата на откупване на държавните приходи, подкупността на представителите на местната власт водят до чувствително мултиплициране на злоупотребите.

2. Навлизане на системата илтизам в различни сектори на икономиката през XVII и XVIII век

Знаково за настъпилите промени в стопанския живот през XVII и XVIII в. е повсеместното навлизане на системата *илтизам* в различни сектори на икономиката и прокараните реформи, пряко свързани с начина на функционирането ѝ.

2.1. Мукаатаите в аграрния сектор и в градското стопанство

Първите проявления на *илтизам* могат да бъдат проследени още през XV в., тъй като най-ранните сведения за мукаатаи в качеството им на държавни приходоносни участъци, експлоатирани от частни лица, датират от 1455 г. Формирани са от приходите от плодивските оризища, хасови земи на султана, което според В. Мутафчиева свидетелства (Mutaftchieva, 1960, pp. 47, 49 – 50), че институцията на мукаатаите е учредена още в началните години на второто идване на власт на Мехмед II (1451 – 1481), а не в началото на XVI в., както твърди М. Гьокбилгин (M. Gökbiçgin)¹³. Според други изследователи системата функционира далеч по-рано (Genç, 2000, p. 155; Radushev, 1995, pp. 43 – 46). Трудно е да се приеме според Евг. Радушев, че институцията, позната в Западна Мала Азия и на Балканите

12 ІЕ. ŞKRT. 3 – 285. Превод: Ст. Андреев (Изказвам специална благодарност за предоставянето му).

13 Gökbiçgin, 2007, p. 87. Всъщност в примерите, които посочва за отделните видове мукаатаи, авторът включва данни и за XV в., като това почти изцяло се отнася за Edirne Hass Mukataaları (Gökbiçgin, 2007, pp. 89 – 159).

доста преди идването на османците, „влиза в действие“ само пет години след идването на Мехмед II на власт¹⁴.

С оглед коректния превод на османските документи, особено на тези, отнасящи се до църковни мукатаи и маликянета, следва да се отбележи, че терминът *илтизам* (с ар. произход) е полисемантичен, включително и като употреба в османския език. Сред няколкото му значения освен историческото, с което се обозначава системата на откупване на държавните приходоизточници, са: ‘преференция, фаворизиране’ (Redhouse, 2011); ‘доброволно начинание’, ‘неразделно от’ (Redhouse, 1996); ‘покровителство, подкрепа’, ‘удръжка’, ‘задължение’ (TBD, 2009) и др., а в документите, отнасящи се за православната църква, нерядко се използва и значението ‘юрисдикция’¹⁵.

Наличната документация и изследванията сочат поетапност в развитието на системата *илтизам* както по отношение на религиозната принадлежност на откупчиците на мукатаи, така и спрямо типа приходоизточници, от които те се формират. Важно е да се отбележи, че мукатаята, сама по себе си, не е точно определена стопанска единица. Тя е финансова категория и в зависимост от нейните приходи би могла да бъде определяна като аграрна институция или да бъде свързвана с други отрасли на османската икономика – градско стопанство, търговия, рударство и др. (Çakır, 2003; Genç, 2020, pp. 129 – 132; Radushev, 1995, pp. 58 – 59 и др.).

В ранния период на съществуването им през XV и XVI в. мукатаите се налагат като един от секторите на приложение на местните парични капитали. Обстойният анализ на състава на откупвачите, т.е. на притежателите на парични капитали през разглеждания период, откроява впечатляващо високия процент на християните и евреите¹⁶ през XV и първата половина на XVI в. и постепенното изчезване на християнските елементи „от полето на откупвачеството“ след средата на XVI в. и през следващите два века (Mutaftchieva, 1960, p. 56). С макар и бавното натрупване на капитали от самите османци ролята на местните носители на подобни капитали чувствително намалява. Немалко от наличните източници обаче предлагат и друго обяснение, което поставя под въпрос произхода на откупвачите мюсюлмани. Част от изворите, както отбелязва В. Мутафчиева, сочат участие на голям процент новоприели исляма в търговете (Mutaftchieva, 1960, pp. 57 – 59). Немаловажен фактор за изключване на немюсюлманите от откупваческия сектор е и конфесионалната атмосфера през втората половина на XVI и XVII в., когато все по-категорично се проявява тенденцията към стриктно прилагане на ограничителните забрани към зиммите¹⁷, ясно изразена в канунаметата на султан Сюлейман I (1520 – 1566) и фетвите, издадени от Ебусууд Ефенди. При това с детерминиращите предписания се цели чувствителното стесняване на влиянието и позициите, които някои състоятелни немюсюлмански поданици имат

14 Според М. Генч (M. Genç) може да се допусне, че системата започва да функционира далеч по-рано, макар най-ранните примери за приложението ѝ да датират от втората половина на XV в. (Genç, 2000, p. 155).

15 В отделни случаи *юрисдикция* би могло да бъде по-подходящото значение за превод, но не би следвало терминът *илтизам* да бъде повсеместно заменен с подобно вторично значение – това би „подменило“ същностните характеристики в статута на православната църква в рамките на системата *илтизам*.

16 Това според В. Мутафчиева доказва убедително, че в новосъздадената империя „османският елемент играе твърде второстепенна в икономическо отношение роля“ (Mutaftchieva, 1960, pp. 53 – 56)..

17 Немюсюлманските поданици на една ислямска държава. В Османската империя – юдеи, източноправославни, арменци, впоследствие и католици.

в обществото. Две от фетвите на Ебусууд например регистрират доста смушаващото просперирание на зиммите, и то в ущърб на мюсюлманите. Дословно цитирана, ситуацията в едната от тях е следната: „Ако мюсюлманинът Зейд се простре пред неверника Амр и го замоли: „Дай ми някаква длъжност или служба“, какво следва да се направи на Зейд?“ (Düzdağ, 1972, № 385). Въпросът в другата фетва визуира последиците от случай, при който мухтесибът¹⁸ Зейд предава срещу определена сума задълженията на ихтисаба¹⁹ на неверника Амр (най-вероятно като *муката'а*) и той „по силата на това затваря много истински мюсюлмани, върши с тях безнравствени неща, готви свинско месо и върши още много такива грехове, с които притеснява мюсюлманите...“ (Düzdağ, 1972, № 386).

Другата особеност е свързана с първоначалното разпространение на мукатаите предимно в градската икономика и сравнително късното им навлизане в аграрния сектор, макар че поземлените мукатаи далеч не са изключение и в по-ранния период. В потвърждение на казаното е пояснителният текст към една от мукатаите около град Силистра: „От стари, още невернишки времена, отворените в гората ливади ставали подлежащи на владение. Намиращите се в тях дървета се облагородявали... Намерено е за уместно, десетъкът от плодовете в ливадите да бъде определен като *муката'а*“²⁰.

Едва от втората половина на XVI в., както сочат и последните ми преводи на *муфасал* дефтери от 70-те години и края на XVI в., мукатаите навлизат масово в селското стопанство. Това безспорно е обвързано с настъпилите промени в спахийската система и изтласкването на тимара от държавния поземен фонд за сметка на уедряването на султанските хасове, от които се оформят мукатаи, давани под наем на частни лица (Radushev, 1995, pp. 57 – 58). Тези изменения съвпадат и с интересите на османската аристокрация, тъй като откупуването на държавни мукатаи не задължавало с нищо, освен с редовното изплащане на откупа към държавната хазна. Процесът на трансформиране на тимара през султанския хас към *муката'а* може да бъде проследен в различни региони на империята, вкл. в румелийските и конкретно в българските земи (Radushev, 1995, pp. 57 – 58).

Интензивното разпространение на поземлените мукатаи от втората половина на XVI в. се дължи и на „интереса към земята“, условно казано на процеса на аграризация. Регистровите данни са зафиксирани десетки поземлени мукатаи на територията на хасовите владения в Румелия. Само на територията на султанските хасове в Силистренския санджак са формирани общо 16 мукатаи, регистрирани в описа от 977 (16.06.1569 – 7.05.1570) г.²¹ и в този от 1 *мухаррем* 1004 – 1 *мухаррем* 1013 (6.09.1595 – 30.05.1604) г.²² с впечатляващ годишен приход от 3 288 960 акчета в началото на XVII в. Сред мукатаите, групирани според основните им приходоизточници – от пристанища (5), солници (2), оризища (3), свещолеярници (1), фигурират и други пет, генериращи приходи от данъци, свързани със земеделието и скотовъдството (данък масло и мед, данък върху едър и дребен рогат добитък, кошер на

18 Държавен чиновник, който контролира всички отрасли на търговско-занаятчийската дейност в градовете.

19 Таксите върху търговско-занаятчийската дейност.

20 TTD 0483, с. 257; TD 701, л. 1466. Текстове в двата дефтера са идентични.

21 *Муфасал* дефтер, TTD 0483, с. 202, 210 – 211 (данни за 16-те мукатаи), 239 – 260 (информацията за град Силистра).

22 *Муфасал* дефтер, TD 701, л. 2046 – 205а (данни за 16-те мукатаи), 2306 – 249а (регистровите данни за град Силистра са превод на Мария Калицин, на която бих искала специално да благодаря).

раята и др.), както и от различни глоби и такси (*ява*²³, *качкун*²⁴, *мал-и гаиб*²⁵, *мал-и мевкуд*²⁶), конфискации в полза на хазната (*бейтолмал-и хасса*) и традиционното откупуване на данъка гжизие. Сравнителният анализ на приходоизточниците сочи най-голямото им разнообразие при мукаатаите, обвързани с пристанища. Извън основните доходи от пристанищни мита и такси и пазарна дейност, фигурират и такси за риболова, данъци върху кошари, мулета, волове, овце, пасища, тръстика, лен, дърва, кошери и др.

Към края на XVII в. започва мащабен процес на концентрация и уедряване на мукаатаите. Негова проява са формираните териториално-административни единици назарети, мухасълъци, войводалъци, в чиито граници влизат десетки мукаатаи. Като пример могат да се посочат назаретите Видин, Белград, Скопие; войводалъците Русе, Пюргево и др., огромна част от приходите на които, както сочат наличните извори, са предназначени за издръжка на платената армия. Т.е. чрез мукаатаите през XVII – XVIII в., както изтъква и Евг. Радусhev, държавният поземлен фонд запазва основното си предназначение от предходните столетия – да служи за издръжка на османската войска и военoadминистративния апарат (Radushev, 1995, pp. 49 – 50). Междинна форма в този процес на уедряване е оджаклъкът – фискална единица, съставена от мукаатаите на даден регион, чиито приходи централната власт отстъпва в полза на издръжката на даден военен гарнизон. За разлика от тимарите те са териториално и стопански обособени. В румелийските провинции оджаклъците са оформени най-вече от мукаатаите от областите по северната и северозападната граница на Османската империя. Русенските мукаатаи например са оджаклък на гарнизона в крепостта Узи (Очаков), видинските – на темешварския гарнизон и на видинските еничари, босненските – на еничарите от еялета Босна и пр. (Radushev, 1995, p. 66).

Тези особености във функционирането на системата могат да бъдат проследени и в подбраните за целите на изследването публикувани и непубликувани османски документи, отнасящи се за историята на Габрово, Балчик, Провадия и др. Типични примери за прякото обвързване на внасяните от мюлтезимите суми с издръжката на османските войсковы подразделения в провинциите са засвидетелствани в няколко извлечения от приходо-разходни дневници (*сурет-и дефтер-и хагани*), отнасящи се за мукаатаи в Габрово и региона. Според препис-извлечението (*сурет*) от 13 *реджеб* 1124 (16.08.1712) г. например внесената към 1.03.1712 г. в хазната сума от дяловите части на мукаатаи в Габрово и района в размер на 1485 гроша е предназначена за заплати на бойци от лявото крило на гарнизона в крепостта Багдад за въпросната година (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 158 – 159).

2.2. Въвеждане на системата маликяне в края на XVII век и развитието ѝ през XVIII век

Нов етап в развитието на системата *илтизам* е въвеждането на системата *маликяне*, регламентирана с указ от 1695 г. (Inalcik, 1980, pp. 327 – 333; Genç, 1973, pp. 154 – 158; Genç, 2003, pp. 516 – 518; Şimşek, 2022, pp. 5 – 26 и др.). За разлика от краткосрочното ползване на

23 Приходи от заловен безстопанствен добитък или добитък, нанесъл щети на посеви.

24 Такса за избягал роб.

25 Постъпления за хазната от имущество на починали, чиито потомци живеят другаде.

26 Приход в полза на фиска от имущество на базисно изчезнали лица без наследници.

мукатаите, собственикът на маликяне има доживотно право върху данъчните приходи-източници, но без възможност за наследство. Целта, поне теоретично, е държавата да си гарантира приходи за бъдещите години и да спечели нов източник на доходи – т.нар. *му'аджеле* – предплатената сума, върху чиято основа се провежда търгът и която следва да бъде заплатена за *муката'а*, продадена като *маликяне*. Респективно този, който предложи най-високо *му'аджеле* печели търга и става собственик на *маликяне*, като получава берам. Собственикът на *маликяне*, от своя страна, следва да плати за данъците, събирани от *муката'а*, заедно с допълнителни такси от 5 до 20% за държавата, в брой, на три вноски годишно (Genç, 2000, р. 105, 158). Т.е. размерът на *му'аджелето* следва да бъде възможно най-голям, за да може държавата ефективно да се възползва от въведената система.

Една от причините за въвеждането на доживотното откупуване е драстично нарастващият дефицит в бюджета. Войните от последната четвърт на XVII в. значително увеличават разходите и намаляват приходите, като някои мукатаи дори остават в районите на военни действия в хода на 16-годишна война (1683 – 1699). Системата *маликяне*, която интегрира около 50% от държавните приходи и включва почти всички данъци, събирани от всеки клон на икономическата дейност, се развива много бързо. Чрез разширяването ѝ се цели за кратко време да се покрият увеличаващите се разходи през второто десетилетие на XVIII в., свързани с изтощителните за имперските финанси войни срещу Русия (1710 – 1713), Венеция (1714 – 1718), Австрия (1714 – 1718). Ново разширяване на системата *маликяне* (от гледна точка на формиране на приходите) се наблюдава през 60-те години на XVIII в. Този интензитет в развитието е относително кратък – от 1720 до 1760 г.

Другата причина, наложила въвеждането ѝ, е необходимостта от средства за издръжка на войската. Прякото обвързване на системата *маликяне* с издръжката на османската войска е засвидетелствано в десетките документи, свързани с функционирането ѝ. Нерядко предназначението им, както разкриват част от финансовите извлечения, е изцяло съобразено с моментната политическа ситуация, регионите на водените военни действия, спешната нужда от заплати за съответните военни подразделения, преки продоволствени нужди и пр. (Мутаfoва, 2019, pp. 25 – 27). Не по-различна е ситуацията с т.нар. провинциални мукатаи, откупувани като маликянета. Според препис-извлечението от 6 *рамазан* 1145 (20.02.1733) г. например заплатите на *силяхдарите* (султански оръженосци) за първите две тримесечия на 1733 г. се осигуряват от внесена в хазната сума от дялове на *муката'а* в Габрово и околността срещу отдаденото пожизнено право като *маликяне* на собственика ѝ – някой си Исмаил ага (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 180 – 181).

И през XIX в. немалка част от маликянетата продължават да бъдат обвързани с издръжка на армията под формата на оджаклък. Дялове от мукатаите в Габрово и региона, трансформирани в *маликяне*, както сочат няколко препис-извлечения от 1827 г., са приход (оджаклък), определен за издръжката на войсковите подразделения и военните снаряжения в крепостта Браила. Според препис-извлечение от 15 *зилкаде* 1242 (10.06.1827) г. например прехвърлената сума в хазната от Ессейид Хюсейин ефенди е срещу полученото пожизнено право върху печенето на необложената с данък селитра в казите на Румили и Анадолу, необходима за производството на черен барут в пограничната крепост Браила (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 209 – 210). Според друго препис-извлечение, също от 10.06.1827 г., внесените в хазната суми от дяловете на мукатаи в Габрово и околностите, отдадени по-

жизнено на Осман паша, са предназначени за заплатите на бойците от дясното, лявото и централното крило на войската в крепостта Браила за 1827 г. (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 211 – 212).

Поне до 30-те години на XVIII в. пожизненото откупуване е сравнително ограничено в румелийските провинции, за разлика от анадолските, не без намесата на централната власт, и относителният дял на маликянетата спрямо мукаатаите е видимо по-малък (Radushev, 1995, p. 119 и сл.). Това съотношение се променя чувствително едва през втората половина на XVIII в., най-вече след подновяването на бератите на владелиците на държавни мукаатаи и маликянета от султан Абдулхамид I (1774 – 1789) през 1774 г. (Radushev, pp. 126 – 127).

В началните години на въвеждане на маликянето предимство има столичната аристокрация, но тя най-често предоставя на откуп експлоатацията му на арендатори (мюлтезими). Постепенно се стига до откупуване на маликянето в съдружие, в което се включват представители на столичната и на провинциалната аристокрация. Практика, която се запазва и през XIX в. Класически пример за подобен тип маликяне е засвидетелстван в няколко препис-извлечения от 20-те години на XIX в., отнасящи се за мукаатаа, формирана от дялове от „Габрова (дн. Габрово) и района“, отдадена доживотно „на благородната Рисалет ханъм султан, Сейид Хюсейин, Хюсам ефенди и Решад ефенди“. Срещу внесени в хазната суми, както разкриват приходно-разходните извлечения, дефтердари, велики везири и пр. получават право за неговото частично ползване (Selected Ottoman documents, 2023, pp. 203 – 206). Подобно дялово участие във владееенето на дадено *маликяне* невинаги е безпроблемно, предвид позициите във взаимоотношенията на маликяне-сахибите (откупвачите) и мюлтезимите (арендаторите).

Каквито и да са причините за въвеждането на системата *маликяне*, наличните източници сочат, че тя облагодетелства по-скоро мюлтезимите и далеч не се оказва в полза на османската хазна, въпреки декларираните намерения. Организираните търгове най-често са провеждани формално, а печеливши са тези, за които ходатайстват провинциалните власти²⁷. Нерядко *маликяне* получават тези, които „известяват“ за наличие на нерегистриран фискален приходоизточник или за неправомерното му експлоатиране, но тази информация често „се разминава“ с истината и води до ожесточени конфликти. Подобна ситуация разкрива молбата (*арзухал*) от 27 *рамазан* 1111 (18.03.1700) г., съставена от Елхадж Хасан, служител в Главното счетоводство, на който е възложено маликянето, формирано от султанските „хасове на Правади (дн. Провадия)“. Повод за съставянето ѝ са неправомерните опити на емините на Балчик да събират *испени* (поземлено-личен данък) от лицата без установено местожителство от маликянето Провадия под претекст, че те влизат в мукаатаа на Балчик. Изпратеното донесение от кадията на Провадия до султанския диван потвърждава незаконността на тези техни действия, а направената проверка на регистрите на Главното счетоводство – основанията на ищеца: „Понастоящем споменатите хасове на градчето Правади са *маликяне* на Хасан халифе и са възложени на него... Испенчът на неверниците и на лицата без установено местожителство е регистриран като приход на тези хасове. Към прихода на султанските хасове, причислени към каза Балчък, също се изчислява *испени* на не-

27 Редица спорни въпроси относно маликянето и противоречивите му „ползи“ за хазната и централната османска власт са обстойно разисквани от Евз. Радушев (Radushev, 1995, pp. 104 – 134).

верниците и на лицата без установено местожителство, ниябет, такси и глоби за престъпления и прочие. Те обаче не са свързани с тези, които са приход на споменатите хасове на Правади²⁸.

Доста по-различни са условията за маликянетата, съставяни от облагания върху градското стопанство, търговията, пристанищните мита и такси и др., които, както сочат данните от *муфассал* дефтерите, са оформени в мукатаи още от XVI в., каквито са коментирани по-горе в Силистра и региона. При този тип мукатаи предварителната предплата (*му'аджеле*) надхвърля десетократно годишния приход и е един вид капитализация на възможните печалби (Genç. 2000, p. 157; Sućeska, 1987, pp. 197 – 230). Типичен е примерът със солунската митница, коментиран от Е. Радушев, годишните приходи от която възлизат на 20 736 гроша през 1761 г., а му'аджелето за встъпване в праворазпореждане е в размер на 300 000 гроша (Radushev, 1995, p. 113). В условията на XVIII в., при видимото развитие на стопанската дейност и търговията именно в големите градове, системата създава благоприятни условия за приложение на наличните лихварски капитали.

Тоталната доминация на системата *илтизам* в османската икономика и в социалния живот не би могла да бъде еднозначно оценена. Коментирани примери сочат, че начинът на регламентиране и функциониране на системата, идентифицирана с институциите на мукатаите и маликянетата, априорно предполага наложени от държавата бариери в развитието им като перспективни стопански единици. При това чрез мукатаите и маликянетата държавният поземлен фонд и през XVIII в. запазва основното си предназначение от предходните столетия – да служи за издръжка на османската войска и военноадминистративния апарат.

Системата *маликяне* има положителен ефект върху икономиката само в началния период на съществуването си, макар и не в очакваната степен. При все че новите мюлтезими нерядко подпомагат производствените дейности в закупените от тях имоти и дори правят дългосрочни инвестиции, собствениците на маликянета си остават богати рентиери бюрократи, прехвърлящи събирането на данъците на втори, а понякога дори и на трети мюлтезими. Това именно е една от основните причини системата да има негативни последици върху стопанския живот. Тя не облагодетелства и държавата – централната власт има повече загуби, отколкото ползи, тъй като чрез отдаването на приходоносните си обекти под формата на *маликяне* тя се отказва от един от основните си източници на приходи за дълъг период, укрепвайки материалната позиция на онези социални слоеве, чиято алчност за печалба и власт подкопава и унищожава авторитета на султана (Sućeska, 1987, pp. 197 – 230). В края на XVIII в. в рамките на т.нар. *Низам-и джесид* управляващите отново се стремят да си върнат контрола върху държавните мукатаи – големи и доходоносни мукатаи са изключени от сектора на маликянета и поставени под контрола на новосъздадената хазна (*Irâd-ı Cedîd*). Още по-радикални мерки в тази насока са предприети при управлението на Махмуд II (1808 – 1839), за да се стигне до окончателното премахване на системата *илтизам* през март 1840 г. (Genç. 2000, p. 158).

Не по-малко значимо с последствията си е отражението на системата *илтизам* в социалната сфера. В перспектива, както подчертава в класическото си изследване „Military and

28 ЪЕ. TZ., 6 – 599. Непубликуван превод на Ст. Андреев, за предоставянето на който бих искала да му изкажа специална благодарност.

Fiscal Transformation“ Х. Иналджък (H. Inalcik), „широкомащабното приложение на системата *илтизам*, в частност и на *макту* системата води до някои големи социални и административни промени“ (Inalcik, 1980, p. 334.). Системата на договорения данък (*макту*), както бе споменато, увеличава чувствително ролята на местните първенци, наложили се като представители на своите общини. Мукаатаа, от друга страна, не е само данъчна единица, респ. мюлтезимът не е само събирач на данъци през XVIII в., но и администратор на населението и поема отговорността за опазването на реда в обществото (Ergeç, 2004). На тази именно основа се развива самоуправлението на общините, създават се различни по тип общински институции на Балканите (Inalcik, 1980, p. 334; Ivanova, 1990, pp. 178 – 187; Ivanova, 2005, pp. 201 – 246 и др.).

2.3. Църковни мукатаи и маликянета

Доминацията на системата *илтизам* в османската икономика и социалния живот през XVII и XVIII в. проектира може би най-значимите промени в православната църква на макро- и микрониво. Тясното обвързване на църковните институции с твърде противоречивата в конкретните си характеристики система *илтизам* е с решаващи последици за правомощията, позициите, авторитета и влиянието на православните архиереи спрямо османската власт и спрямо подведомственото ѝ паство през XVIII в.

Каквито и да са споровете относно начина на функциониране на системата *илтизам* в структурите на православната църква²⁹, показателен е фактът, че в документацията на османската канцелария от края на XVII и през XVIII в. за обозначаване правомощията на православните духовни архиереи (патриарси, митрополити, епископи) по повод събираните църковни данъци и такси в съответните епархии е употребен терминът *илтизам*³⁰. Стойността на годишния доход от тези църковни даждия се определя като църковна мукаата (*пископос мукта'асъ*). Т.е. от гледна точка на фискалните задължения, духовните йерарси (константинополският патриарх и предстоятелите на поместните балкански църкви, източните патриарси, митрополити и епископи) до голяма степен са приравнени с другите наематели (мюлтезими) на държавни приходоизточници. Те практически са сведени до „мюлтезими на църковни мукатаи“ – арендатори на църковните данъци на собствената си общност, за които да заплащат наем – отсек (*макту*).

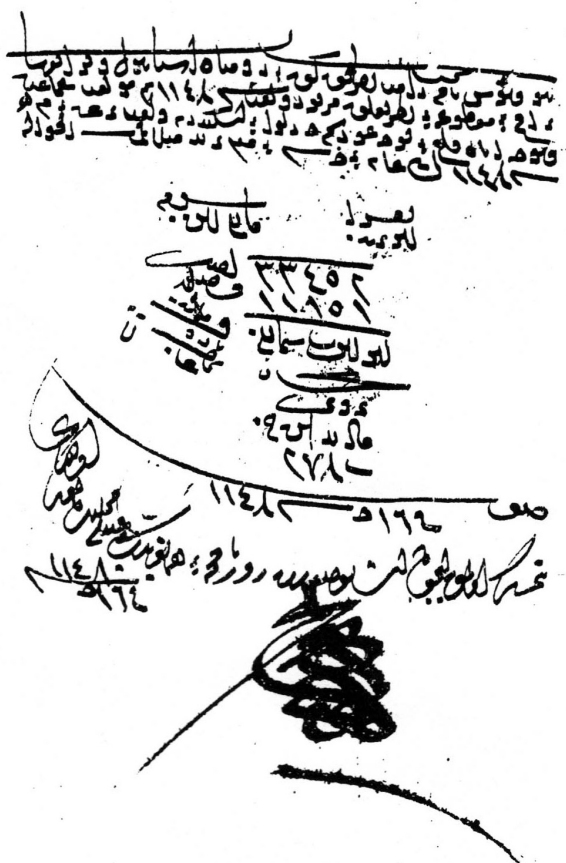
Самата формулировка *пископос мукта'асъ* показва категорично, че държавата гледа на патриарсите и митрополитите като на мюлтезими на оформени със съдебен и фискален имунитет мукатаи. Във водените от 1641 до 1837 г. дефтери на епископските мукатаи (*Piskopos Mükâta'ası Defterleri*), съхранявани в отделението *Пископос мукта'асъ калем* (букв. „Канцелария на епископските дела“), и в документите, каталогизирани във фонда *Piskopos Kalemi*, са засвидетелствани редица детайли от функционирането на тази система на централно и провинциално ниво.

Индикативни за прякото влияние на промените в системата *илтизам* през XVIII в. върху

²⁹ Вж. по подр. за дискусиите у: Мутаfoва, 2019, pp. 11 – 31 и др.

³⁰ Една немалка част от тези документи са преведени и коментирани в документалния корпус „Православни структури на Балканите през XVII – XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив)“ (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019).

статута на православната църква са допълнителните разпоредби в издаваните патриаршески и митрополитски бера̀ти, подновявани в случай на *cülûs-ı hümtâûn* (възкачването на новия султан на престола). Като най-пряк израз на делегираните правомощия и власт на православните архиереи, бера̀тите обезпечават правото им да получават известни приходи от подведомственото им духовенство и от епархийското православно население въз основа на подробно регламентирани църковни данъци и такси. Те отразяват и постепенно-то институционализиране на православната патриаршия, промените в отношенията с различните сектори на османската централна и провинциална администрация и общество, както и тези спрямо подведомственото ѝ население. В контекста на промените в системата илтизам в началото на XVIII в. следва да се коментира и въвеждането на пожизнен патриархат (*te'biden*). Най-ранното му регламентиране в бера̀та на константинополския патриарх Козма III от 1714 г. (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 79 – 82) съвпада с разширяването на системата *маликяне* през второто десетилетие на XVIII в.

Изобр. 2. Задължения на константинополския патриарх Неофит VI в Сурет-и рузнамче от 28.04.1736 г.
BOA – İstanbul, D. PSK. 10/186

Показателно за функциите на бера̀тите е, че заемането на даден пост е възможно само ако кандидатите за него притежават бера̀т за назначаването си и ако всяка година, съобразно условията на системата илтизам, заплащат наема отсек (*макту*) за закупената *мука̀та*. Въпросният отсек, както сочат бера̀тите и извлеченията от сурет дефтерите, се равнява на стойността на данъка *нешкеш*, внасян в държавната хазна при встъпване в сан на нов архиерей. Добре известно е, че през 1454 г. нито патриархът Генадий Схоларий – първият интронизиран православен патриарх след падането на Константинопол, нито неговите митрополити са заплащали *нешкеш* (Mutafova, 2020, pp. 602 – 603). „Благодарение“ на оспорваната борба за патриаршеския пост и непрестанните интриги между претендентите само десетилетие по-късно вместо ежегодната издръжка от 1000 златни монети, давана първоначално на патриарха, е въведен противоположен принцип – заплащането на *нешкеш*. В резултат от институционализирания по този начин *нешкеш* според М. Кепа̀но̀ғ̀ли започва и прилагането на т. нар. „духовен илтизам“ (Кепа̀но̀ғ̀ли, 2004, р. 85) като на-

чин на управление на немюсюлманите през XVII и XVIII в. Размерът на *нешкеша* чувствително се увеличава, като през 1686 г. патриаршеският *нешкеш* е заменен с годишна сума

(Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 73, 83). След серия от промени през 1716 г. годишната сума е фиксирана на 24 люка (или 20 000 гроша) и канцеларски такси в пълен размер, заплащани в брой, които следвало да бъдат изплатени на 4 вноски.

Най-пълна информация за размера и предназначението на внасяния в хазната пешкеш съдържат водените приходно-разходни дневници (*сурет-и дефтер-и хакани*, *сурет-и рузнамче* и др.), най-ранните от които са от края на XVII в., а най-късните – от края на 60-те години на XVIII в. Обобщените данни, зафиксирани в тях, както и в многобройните патриаршески молби (арзухали), съставяни във връзка с издаването, подновяването или възстановяването на изгубени берати, разкриват в детайли следваната процедура и дават възможност да се проследи размерът на пешкеша в рамките на почти 100 години. Те нагледно демонстрират и финансовото състояние на съответните православни структури. В този смисъл, изведените в табличен вид (табл. 1) данни относно пешкеша на отделни епархии в диоцеза на Константинополската патриаршия, Печката и Охридската църква, макар и само числово изражение на задълженията, нагледно демонстрират и позициите им през разглеждания период.

ТАБЛИЦА 1. *Размер на пешкеша на епархии (митрополии и епископии) в Константинополската патриаршия, Печката патриаршия и Охридската архиепископия-патриаршия*

Година	Православна структура	Размер на пешкеша (в акчета, грошове)	Документ
Константинополска патриаршия			
1685 – 1686	Константинополска патриаршия	399 999 акчета (оджаклък за дажбите от месо на султанските бостанджии в Истанбул)	Сурет-и дефтер-и хакани за периода 1685 – 1699 г. D. PSK. 1/175
1758	Одринска митрополия	18 000 акчета	Арзухал D. PSK. 22/8
1731	Солунска митрополия	13 000 акчета	Арзухал D. PSK. 9/93
1703	Серска митрополия	12 840 акчета	Арзухал D. PSK. 3/7
1731	Софийска митрополия	10 200 акчета	Арзухал D. PSK. 9/71;
1754		85 гроша / 10 200 акчета	D. PSK. 20/74;
1783		10 200 акчета	D. PSK. 29/117
1753	Търновска митрополия	9600 акчета	Арзухал D. PSK. 19/47;
1755		80 гроша / 9600 акчета	Сурет D. PSK. 20/109;
1770		80 гроша / 9600 акчета	Сурет D. PSK. 26/27;
1775		80 гроша / 9600 акчета	Сурет D. PSK. 27/33

1746 1757 1758	Филипополска/Пловдивска митрополия	66 гроша / 7920 акчета 66 гроша / 7920 акчета 66 гроша/7920 акчета	Концепт за берат D. PSK 16/78; Сурет D. PSK 21/82; Сурет D. PSK 22/2.
1722 1733 1740	Видинска митрополия	5 400 акчета 45 гроша / 5400 акчета 45 гроша / 5400 акчета	Арзухал D. PSK 7/27; Сурет D. PSK 10/78; Арзухал D. PSK 10/114.
1756	Проилавска/Браилска митрополия	3720 акчета	Арзухал C. ADL. Панка № 2150, gok. 36
1703	Волоска/Димитриадска митрополия	3000 акчета	Арзухал D. PSK 3/6.
1755	Варненска митрополия	15 гроша / 1800 акчета	Сурет D. PSK 20/57
1755	Драмска митрополия	1800 акчета	Арзухал D. PSK 20/106
1733 1745	Созополска митрополия	1080 акчета 1080 акчета	Арзухал D. PSK 10/122; Арзухал D. PSK 14/118
Епископии			
1704	Русенската/Червенска епископия	800 гроша	Арзухал D. PSK 3/11
Печка патриаршия			
1685 – 1686	Печка патриаршия	70 000 акчета (60 000 за заплати на чаушите при височайшия двор за първите две тримесечия; 10 000 за други месечни възнаграждения) ³¹	Сурет-и дефтер-и хакани за периода 1685 – 1699 г. D. PSK. 1/175
1731	Кюстендилска/Коласийска митрополия	8000 акчета	Концепт за берат D. PSK 9/78
1754 1754 1754	Самоковска митрополия	5700 акчета 5700 акчета 5700 акчета	Арзухал D. PSK 19/118, Телхис D. PSK 19/115 Арзухал D. PSK 19/117
1718	Скопска митрополия	5600 акчета	Арзухал D. PSK 6/100
1713	Белградска митрополия	1080 акчета	Арзухал D. PSK 4/145

31 В молбата (арзухал) на печкия патриарх Арсений III (1676–1690) по повод подновяването на берата му, съставена преди 10 *ребилевел* 1099 (14.01.1688) г., е посочен 100 000 акчета стар *пейше*.

Охридска архиепископия-патриаршия			
1685 – 1686	Охридска архиепископия-патриаршия	60 000 акчета (за заплати на „местните еничари в крепостта Искендерйе и на капуданите в крепостта Жабяк, лива Искендерйе“)	Сурет-и дефтер-и хакани за периода 1685 – 1699 г. D. PSK. 1/175
1746	Пелагонийска/Битолска митрополия	4000 акчета,	Концепт за берат D. PSK 15/115
1745 1754	Корчанска митрополия	3000 акчета 3000 акчета	Арзухал D. PSK 15/70, Арзухал D. PSK 19/126
Атонски манастири			
1685 – 1686	Атонски манастири	120 000 акчета (Оджаклък на султанските бостанджии в Истанбул)	Сурет-и дефтер-и хакани за периода 1685 – 1699 г. D. PSK. 1/175

Изведените таблично данни сочат, че за последните 10 години на XVII и началото на XVIII в. според извлеченията за 1702 г. размерът на задълженията на патриаршиите и атонските манастири принципно не се променя. Известни различия в размера и начина на предаване на вноските от страна на сръбския патриарх и председателя на Охридската катедра са фиксирани единствено за 90-те години на XVII в. във връзка с неблагоприятния за империята ход на войната от 1683 – 1699 г. Предназначението на внасяните от охридския архиерей суми по време на войната буквално следва хода на военните действия за определени години. За 1103 (24.09.1691 – 11.09.1692) г. например те са определени за заплати на джемаата на мустахфъзите в крепостта Ниш и на този в крепостта Козаравиче³²; за 1104 (12.09.1692 – 1.09.1693) г. – за заплати на джемаата на капуданите и азабите в крепостта Ишим³³ и пр. Подобно е предназначението на пешкеша, фиксиран като задължение на печкия патриарх Калиник³⁴ за 1116 (6.05.1704 – 24.04.1705) и за 1117 (25.04.1705 – 14.04.1706) г.³⁵, както и на внасяните суми от страна на константинополските патриарси. Пренасочването на сумите от задълженията на съответните патриарси при необходимост стриктно се отразява в канцеларията на епископските мукамаи. Съществена промяна е регистрирана след прекратяване на самостоятелното съществуване на двете поместни балкански църкви – Печката патриаршия (1766 г.) и Охридската архиепископия-патриаршия (1767 г.) – и поставянето им под юрисдикцията на Константинополската патриаршия.

Коментираният документален материал подкрепя тезата, че през XVIII в., в контекста на системата илтизам, патриарсите използват по-широко своите правомощия по отношение на закона, правовия и обществения ред в Османската империя. През XVIII в., както бе коментирано по-горе, един мюлтезим е не само събирач на данъци, но и поема отговорността за опазването на реда в обществото. Това изцяло се отнася и за православните архиепископи.

32 Дн. с. Козаревичи, общ. Сараево, Босна и Херцеговина.

33 Дн. с. Ишими, на левия бряг на едноименната река, Албания.

34 Калиник I, сръбски патриарх за периода 1691 – 1710 г. Избран е за печки патриарх една година след бягството на Арсений III (Черноевич).

35 D.PSK. 3/71 (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 224).

В съответствие с фискалната и административната трансформация на Османската империя в началото на XVIII в. константинополският патриарх и местните митрополити, епископи и духовенство придобиват нови правомощия и поемат нови административни отговорности в рамките на епископите мукамаи. Разширяването на системата *маликяне* през 60-те години на XVIII в. има своите значими рефлексии и в системата на патриаршията и поместните църкви. Продавайки данъчните доходи на дадена *мукама* в определена област, т.е. на интегрираните в нея църковни данъци и такси, трансформирани в *маликяне*, държавата прехвърля и част от административните и полицейските отговорности на собственика на даденото *маликяне*. В този смисъл, не без основания са твърденията в някои от последните изследвания, че авторитетът и влиянието на патриарха/патриарсите през този период се дължат и на позицията им на мюлтезими и религиозни водачи. Твърде противоречивите тенденции в развитието на православните структури на Балканите през този период обаче и разбира се, нанесеният „удар“ върху двете балкански поместни църкви, които прекратяват самостоятелното си съществуване, изместват фокуса в развитието на патриаршеската институция и на православната църква с всички нейни структури в Османската империя.

3. Промени в османския вакъф в края на XVII и XVIII век. Немюсюлмански вакъфи

Сложната проблематика около вакъфа и различните неговии проявления – и като религиозна институция, и като неделима, особено важна част от социално-икономическия живот на Османската империя, Балканите и българските земи, е обект на дългогодишни проучвания в българската, балканската, в частност турска, и чужда историография³⁶. Избраният подход към изследване на вакъфската институция – теософско-юридически³⁷, социално-икономически и др., нерядко омаловажава и дори игнорира едни или други нейни същностни характеристики³⁸. Дори класическото широко разпространено определение за вакъфа според

36 С основополагащо значение не само в българската, но и в чуждата историография са изследванията на В. Мутафчиева върху вакъфската институция и ролята ѝ в социално-икономическата история на Османската империя и градската икономика на Балканите (Mutaftchieva, 1962, pp. 121 – 145; Mutaftchieva, 1979; Mutaftchieva, 1981; Mutaftchieva, 1993, pp. 77 – 129). Настъпилите промени във вакъфа са проследени в монографията на Евг. Радусhev (Radushev, 1995, pp. 171 – 259 и пос. лит.). В едни или други аспекти вакъфската институция е разисквана в десетки други публикации на български (Parveva, 1992, pp. 44 – 54; Radushev, Ivanova, Kovachev (eds), 2003; Ivanova, 2004, pp. 110 – 126; Borisov, 2020, pp. 13 – 36 и др.) и чужди османисти (Barkan, 1940, pp. 165 – 181; Kunter, 1939; Körgülü, 1942; Selçuk, 1965, pp. 21 – 30; Inalcik, Quataert (eds), 1994, p. 106, pp. 122 – 132; 139 – 140; Gürgüz, 2012, pp. 201 – 212 и др.). Относно основните тематични полета, обект на научните изследвания за вакъфа, вж. предговора на Св. Иванова (Radushev, Ivanova, Kovachev (eds), 2003, pp. 11 – 54).

37 В редица изследвания, както изтъкват още В. Мутафчиева и Евг. Радусhev, се акцентира предимно на формалните шериатски постановки и теоретичните различия относно вакъфа в ислямските правни школи, както и на съвременните форми на институцията (Mutaftchieva, 1962, pp. 121 – 122; Radushev, 1995, pp. 173 – 174 и пос. лит.).

38 Един от малкото опити за комплексно изследване на вакъфската институция е монографията на П. Андонова. На примера на едно моделно изследване, посветено на имарета на Софу Мехмед паша в София и основания към него вакъф, авторката поставя въпроси, отнасящи се до благотворителната дейност на османския елит, социалната роля на вакъфа, връзките с аграрната и градската икономика и пр. (Andonova, 2020).

ислямското право – религиозна институция, богоугодно завещаване на дадено имущество за вечни времена, което следва да бъде използвано за благотворителна цел, подлежи на дебат. При това вакъфът олицетворява два вида дейности – той финансира създаването на религиозно-благотворителни обекти, но той е и самата фондация, която следва да осигури средства за функционирането на тези институции³⁹.

3.1. Общи положения относно вакъфа

Поне теоретично, условието за вакфиране на дадено имущество (земята, постройките, различни предмети и пр.) е то да бъде пълна собственост (*мюлк*) на завещателя. Основна черта на създадения вакъф е неговата „неотчуждаемост“ според шериатските постулати. Спецификата на типовете вакъфи с оглед на произхода (истински/*сахих вакъф* и неистински/*гаир-и сахих вакъф*) и предназначението им (благотворителен/*хаири*, *асъл* и за издръжка на лица/*ахли*) в немалка степен определят тяхната „уязвимост“ от правна гледна точка.

В настоящото изложение са поставени само основни въпроси относно същностните характеристики на вакъфа, шериатската постановка относно неговата „вечност“ и неотчуждаемост, доколкото те позволяват да се изяснят промените в османския вакъф през XVII и XVIII в. в контекста на неговите социално-икономически измерения и юридическите основания за съществуването на немюсюлманските вакъфи.

Вакъфското земевладение заема значимо място в разпределението на поземления фонд, в основата на което е върховната собственост (*ракаба*) на централната власт в лицето на султана върху земята. Една трета от цялата завоювана земя от османците, обявена за държавна (*арз-и мири*), е предназначена за религиозните фондации – вакъфите (Barkan, 1940, pp. 169 – 170). Другите две трети съответно са за „султанските хасове“ и земите, предназначени за издръжка на спахийската конница. Приведената от В. Мутафчиева информация от различни архивни, публикувани и непубликувани източници, потвърждава, че обемът на вакъфските земи е от 1/4 до 1/3 от общата площ на обработваемата земя. Приложената методика и нови подходи (геопространствен анализ) в едно от последните изследвания относно ролята на вакъфите в овладяването и администрирането на покорените от османците територии на Балканите, и по-конкретно териториалното разположение на вакъфските земи в България, не променят извода, че вакъфите притежават обширни поземлени владения и че контролират около 1/4 от територията на страната (Boikov, Kirovska, 2020, p. 78 и сл.).

„Вечността“ на вакъфа. Конфискации на вакъфи при султан Мехмед II. Макар шериатският постулат да прокламира „вечността“ и неотчуждаемостта на вакъфа под каквато и да било форма, още през XV и XVI в. централната власт влага известна условност в отдаването на мюлков и вакъфски земи, смятани принципно за безусловно владение. Право на известна намеса имат и местните органи на военноадминистративно управление (Mutaftchieva, 1993,

39 Тези аспекти от проблематиката за вакъфа са поставени в няколко изследвания на Св. Иванова (Иванова, 2003; pp. 7 – 111; Иванова, 2004, pp. 110 – 126), както и в част от публикуваните статии в сборника „Вакъфите в България“, издаден през 2020 г. с амбициозното намерение да постави началото на едно по-всеобхватно изследване на вакъфската институция в пределите на съвременна България (Yanchev, Kirovska, Boikov (eds), 2020).

pp. 116 – 117). Потърпевши най-често се оказват собствениците на наследствените, т. нар. *евлятлък* (от ар. *евляд*, букв. ‘челяд’) вакъфи⁴⁰, твърде уязвими от правна гледна точка, тъй като използването на приходите от вакъфа за благотворителни цели следвало да бъде приложено едва след изчерпването на потомството на собственика на съответния вакъф и „потомството на неговите освободени роби“. Това е едно от основанията султан Мехмед II да конфискува немалко от този тип вакъфи, дарени и потвърдени от предшествениците му (Mutaščieva, 1993, pp. 122 – 126). Конфискувани освен това са и редица вакъфи, принадлежащи на членове на династията, дори вакъфи, учредени с религиозна цел, макар самият Мехмед II да е особено разточителен в своята религиозна ревност и учредител на впечатляващ с обема на приходите и включените обекти личен вакъф⁴¹. Тези негови действия предизвикват сериозен конфликт между шерията и кануна, но трябва да се отбележи, че предприетите от Мехмед II радикални мерки целят не унищожаването на вакъфа като институция, както подчертава и В. Мутафчиева⁴², а са насочени най-вече срещу поземления вакъф и „неистинския“, обособен върху мирийска земя *мюлк*. Немалко вакъфи и мюлкове са отменени и превърнати в тимари⁴³. Успехът е краткотраен. При управлението на Баязид II (1481 – 1512) следва остра реакция срещу извършените конфискации (Inalcik, 2002, p. 111). Потвърдени са всички документи за мюлково и вакъфско земевладение. Класически пример за неколкратна промяна в статута е село Дряново (дн. гр. Дряново) от вакъфите на Касъм паша. В муфасал регистър от 50-те години на XVI в. дословно е отбелязано: „Преди време [селото] е било **иззето и дадено като тимар**. Сега е издадена султанска заповед, която гласи: „С моето султанско благоволение **се връща старото положение** и споменатото село става както и по-рано вакъф...“ (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 271 – 272).

Пребръстванията, които преживяват мюлковото и вакъфското земевладение през XV в., разкриват още тогава уязвимостта на постановките за „вечността“, „неотчуждаемостта“ и „пълните права“ на собствениците им. Въпреки крайния им консерватизъм вакъфите не биха могли да бъдат съхранени „в най-чистата си първоначална форма“. Преди всичко защото, както сочат наличните извори и както се отбелязва в изследванията, те са част от една икономика, която подлежи на развитие в конкретна обстановка, а постановленията във вакъфнаметата предвиждат само частични, и то в обозримо време промени. От друга страна, в османската действителност от този период не съществува форма на земевладение, достатъчно гарантирана от посегателствата на централната власт (Mutaščieva, 1993, pp. 120 – 122).

В условията на несигурност и липса на гаранции като една от най-разпространените форми на аграрен тип вакъфи се утвърждава **потомственият тевлиет**. При учредяването му формално е спазена формата на *асъл* (действителен) вакъф. Част от неговите приходи

40 Разпространението им се дължи на стремежа на големите мюлкові собственици да запазят целостта на поземлените си владения, като посочат във вакъфнаметата точно определен владеец от синовете си.

41 Основаният от султан Мехмед II имарет в Истанбул например обхваща 6 града, 67 села, 28 чифлика и 10 333 души, с общ приход – 1 771 060 акчета. Освен на имарета султанът завещава редица вакъфи с приходи от села в Румелия на джамията Еюб в столицата и др. (Gökbilgin, 2007, pp. 300 – 315).

42 В. Мутафчиева се позовава на богатия архивен материал, публикуван от М. Gökbilgin.

43 Виж напр. описа на вакъфи в Търново и Търновско в муфасал регистър от 50-те години на XVI в. публикуван в: Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 261 – 276.

– 9/10 се предоставят за благотворителни цели, а не повече от 1/10, поне теоретично, остават за определените от вакъф сахиба управители (мютевалии), които са негови потомци. Типичен пример е потомственият тевлиет, основан от великия везир Пири Мехмед паша (1618 – 1523) в Силистренско, който просъществува до ср. на XIX в., и мн. др.

Не по-малко значима е ролята на вакъфа в градското стопанство, в развитието на паричните отношения и най-общо в икономиката на балканския и българския град през XV – XVII в. Сред най-важните аспекти на стопанската активност на вакъфа се открояват: общественото строителство; производството на първостепенни за държавата изделия; интензивната търговска дейност; намесата в сферата на занаятите и пласмента на тяхната продукция, допринесли за създаването и разширяването на вътрешния пазар и паричните отношения. Безспорна е и ролята му за развитието на лихварството, което нерядко е основната и единствена причина за учредяването на вакъфа (Mutaфchieva, 1962, pp. 127 – 134). При липсата на държавен кредит и неправомерни действия от страна на централната и провинциалната османска власт вакъфът се налага като основна за империята кредитна институция⁴⁴. Вакъфът освен това е най-крупният в империята градски собственик, както сочат публикуваните от М. Гьокбилгин документи за вакъфите в столицата и имперските провинции (Gökbilgin, 2007) и както убедително показва в изследванията си В. Мутафчиева (Mutaфchieva, 1962, pp. 134 – 140; Mutaфchieva, 1979, pp. 90 – 126 и др.). Не по-малко значима е ролята на вакъфа за общественото строителство в балканските, респ. българските градове, с което е свързано и утвърждаването на османската власт. Типичен пример е интензивното култово и обществено строителство в Търново. Един от големите фондатори е султан Баязид I, а сред останалите основатели на вакъфи се открояват известни военачалници и сановници като Фируз бей, Касъм паша, Танръвермиш бей и др. (Mutafova, 2002, pp. 213 – 215)⁴⁵.

3.2. Системата илтизам във вакъфското земевладение

В изследвания върху вакъфската институция от последно време без категорично да се изключва наложилата се теза за повсеместното ѝ „западане“ през XVII – XVIII в., се акцентира върху адаптирането на немалко вакъфи към новите социално-икономически условия. Именно тези вакъфи, които в противоречие с шериятските постановления се преустроят и приспособяват, продължават интензивно да съществуват. Това „преустройство“, както изтъква Евг. Радушев, първоначално е иницирано от учредителите на вакъфите и тяхното потомство в допустимите от централната османска власт граници, но с течение на времето държавата налага категоричната си намеса и доминация (Radushev, 1995, p. 201 и сл.). Така се стига до пожизнено наследствено откупуване на вакъфска земя и прилагане на системата илтизам не само в „мирийския сектор“, но условията на откупа са определяни

44 Подобна активна дейност развива например един от големите вакъфи в София – вакъфът на Софу Мехмед паша (Andonova, 2020, pp. 196 – 202).

45 Конкретните обекти на тази благотворителност са регистрирани в няколко османски описа от XVI в.: BOA – İstanbul, TD 382, с. 769; BOA – İstanbul, TD 370, pp. 546 – 548; Radushev, Kovachev, 1996, № 18;

между вакъфа и откупвача, като вакъфът запазва правото си на процент от приходите⁴⁶. До това нарушение на шериатските постановления, което не се наблюдава в ислямския свят, тъй като шериатът допуска само краткосрочен откуп (*иджаре-и вахиде*), се стига в края на XVI в. след няколко големи пожара в Истанбул, погълнали много вакъфски постройки, а на оцелелите със специално султанско постановление е дадено правото на дългосрочен откуп. Този компромис именно узаконява практика, която се наблюдава само при османския вакъф в условията на XVII и XVIII в. (Radushev, 1995, p. 204).

Още през втората половина на XVI в. османска власт налага поредица от функционални промени във вакъфите, чиято главна цел е максималното им подчиняване на интересите на централизираната държава, включително за покриване на военни нужди. В условията на XVII и XVIII в. дори учредените по лична инициатива и в полза на ислямската общност благотворителни вакъфи, попадайки под контрола на държавата, губят твърде много от първоначалното си предназначение. Към вакъфските имоти освен това се прилагат методи на експлоатация, съответстващи на тези към държавните приходоизточници (*мукатаи*). Османският архивен материал от XVII в. е засвидетелствал многобройни примери, разкриващи разпространението на системата *илтизам* при вакъфите и превръщането на части от тях в *мукатаи*. Процес, довел до приравняване на голяма част от вакъфите в империята към държавната (*мирийска*) собственост (Radushev, 1995, pp. 211 – 214) и „отворил“ възможността за бързи печалби чрез спекулативни операции с вакъфски имоти под формата на *мукатаи* и *маликянета*. Държавната политика към вакъфите практически заличава разликата между *мирийско* и *вакъфско* земевладение и създава възможности за „огържавяване“ на вакъфските приходи. Шериатските разпоредби за „вечност на вакъфите“ са заобикаляни, вкл. по отношение на султанските вакъфи, а на откупуване подлежала дори дължността на мютевалията.

През XVII и XVIII в. разпродаването на части на поземления вакъф е рутинна практика, а терминът *вакъфска мукатаа* заема трайно място в османската документация (Radushev, 1995, pp. 224 – 225). Най-потърпевши от тези промени е производителното население във вакъфите. Османската документация изобилства с примери за бягство на раята от доскоро цветущите в стопанско отношение вакъфски селища. В новите социално-икономически условия и чувствителна промяна в политическата конюнктура при започналата децентрализация през последната четвърт на XVII в., вакъфският статут, както сочи султанската заповед от 1 – 10 *сафер* 1086 (27.04. – 6. 05.1675) г., вече далеч не е така привлекателен за населението (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 334 – 335). Точно обратно, жителите на Дряново и околните села, спаднали към вакъфите на Касъм паша например, са потърсили нови места-живелища. Вероятната причина за това „разбягване и разпръскване на раята“ подсказва преписът на султанска заповед от същата година, издадена по повод грубото вмешателство „противно на шериата и кануна“ и неправомерно облагане на населението от страна на мютеселима на Никопол (Kalitsin, Mutafova, 2012, p. 340). Макар султанските решения обикновено да са в полза на вакъфите и населението, те не предотвратяват тази практика.

46 При вакъфите терминът *мукатаа* има двояка употреба: в контекста на наемните отношения между вакъфа и земеделския производител, последният изплаща на вакъфа годишен поземен наем (*мукатаа*) в пари или в натура; в случаите, когато се дава на срочен откуп – правото за събиране на вакъфски приходи (Radushev, 1995, p. 223).

Красноречиво нейно потвърждение е отправеният до султана *арз* от 11 – 20 *мухаррем* 1097 (8 – 17.12.1685) г. за редуциране размера на реквизициите на зърнени храни от вакъфските села на Рюстем паша в Търновско – Арбанаси и прилежащите му села Лясковец и Горна Оряховица (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 341 – 342). Поредното нарушение през XVIII в. са събираните аваризи от вакъфска рая, от които тя е освободена. През XVIII в. собствениците на вакъфи постепенно губят финансовия си имунитет. Въвеждайки системата *илтизам* и във вакъфския сектор, вкл. в т.нар. семейни вакъфи, държавата фактически ликвидира фискалната независимост на семейните фондации, а продължилите „нововъведения“ през XIX в. все повече отдалечават османския вакъф от мюсюлманския му първообраз.

3.3. Немюсюлмански вакъфи

Заслуга за преосмисляне на редица принципни постановки относно немюсюлманските, по-конкретно църковните вакъфи имат документалните открития на сръбския историк Ал. Фотић (Fotić, 1994, pp. 33 – 54; Fotić, 2000), последвани от няколко публикации върху немюсюлманското вакфиране, поставили нови тематични полета в изследването на вакъфа⁴⁷.

Разнообразна информация за наличието на църковни вакъфи в обсега на по-големите манастири, освен законодателно-правните източници, предоставят османските архивни документи от фонда *Piskopos kalemi*. Осмислянето ѝ логично извежда на преден план въпросите за статута на църквата, манастирите и притежаваната от тях собственост.

Според издадените фермани и берати, уреждащи статута на православните архиереи – патриарси, митрополити, епископи, църквата има правото да притежава значими имуществени фондове, получени чрез наследство, дарение и покупка, да ги управлява автономно и да ги ползва за нуждите на култа и клира. Признават се юридическите ѝ компетенции в определени сфери на персоналния статус, които тя разширява в областта на наследственото право (Тодорова, 1997, pp. 52 – 54). Типичен пример за придобити права непосредствено след османското завоевание е най-големият български манастир – Рилският, който още през октомври 1402 г. получава потвърждение на „съществуващите от по-рано права на обителта“ с издадения от Сюлейман Челеби ферман (Nedkov, 1972, pp. 13 – 14). В по-късно издадените фермани от 1493, 1516, 1519, 1520, 1549 г. по повод „насилия върху монасите“ от страна на „някои местни спахи“ и други представители на провинциалната османска власт са препотвърждавани придобитите от монасите права за неприкосновеност на имотите и регламентирани данъчни облекчения „от времето на султан Баязид I и сина му Сюлейман“ (Ihchiev, 1910, pp. 5 – 6, 9 – 17). От значение за действеността на дадените правомощия е фактът, че след закриването на Печката патриаршия през 1766 г. манастирът получава ставропигиален статут.

С оглед споровете относно съществуването и легитимността на немюсюлманските вакъфи следва да се отбележи, че един от проблемите произтича и от няколкото възможни варианта на превод на използвания в документите израз *kadimden....vakf olunan* (по-рядко *vakf*

47 Вж. и Kermeli, 1997; Kermeli, 2000, pp. 39 – 53. На немюсюлманските вакъфи обръща по-специално внимание и турският автор М. Кенаноглу (Kenanoğlu, 2004, pp. 270 – 277). Някои от правните аспекти, отнасящи се до немюсюлманските вакъфи, са разисквани по-обстойно от О. Тодорова и Св. Иванова (Todorova, 2010, pp. 433 – 454 и пос. лит.; Ivanova, 2003, pp. 11 – 20 и сл.). Виж. и: Mutafova, 2018, pp. 201 – 216 и пос. лит.

olan) – „който от старо време е вакфиран/дарен/завещан“. Трудността за избор на един от тях е поради невъзможността точно да се разтълкува трафаретният израз *kadimden* / „от старо време“. Той би могъл да обозначава неопределен период или да фиксира времето преди или след османското завоевание, което е насочващо към специфичните практики на дарения от този тип в християнската или в мюсюлманската традиция.

Важен момент от предисторията на политиката на османската държава към статута на тези земи, особено по отношение на манастирите, е предприетата при управлението на султан Селим II (1566 – 1574) данъчна регистрация през 1568/1569 г., свързана с опитите да се предефинира, условно казано, юридическата регламентация на статута на манастирската собственост. В летописната традиция и фолклор на южните славяни въпросното „преоткупуване“ на манастирските земи е познато като „продажба“ на църкви и манастири (Todorova, 1997, р. 88 и следва). В основата на тази „акция“ е един от най-известните османски шейхюлислямци – Мехмед Ебуссууд Ефенди, чиито две фетви са дословно изложени в публикувания от Ал. Фотич султански ферман от 1569 г. (Fotić, 1994, pp. 38 – 40), отнасящ се за санджака Аладжа Хисар (Крушевац). Целта е да се преразгледат постановките относно привилегирования статут, който още в хода на османското завоевание редица манастири успяват да издействат за земите си. В получените от тях султански фермани и хюджети, всички тези техни земи са определяни най-общо като вакъфи и практически са владени без тапия. В съставените от Ебуссууд ефенди и изпратени до Дивана фетви се уточняват принципни въпроси относно валидността/невалидността на вакфираните от *ехл-и зимми* (немюсюлманското население) имоти в полза на техните църкви и манастири. Поне според правното становище на Ебуссууд Ефенди, когато вакфираните имоти бъдат завещани в полза на монаси и бедняци, както и за построяване на мостове или чешми, те стават **истински** след регистрирането им от кадиите и издадения хюджет (Fotić, 1994, pp. 33 – 37, 45 – 47).

Мерките за регламентиране на манастирските имоти продължават и при султан Мурад III (1574 – 1595). По време на неговото управление Рилският манастир също се налага да откупи своите имоти за 60 000 акчета (Mincheva, 2010, р. 118; Ichiev, 1910, pp. 20 – 22). В резултат на предприетите мерки по изкупуването на тези фиктивни според коментиранияте фетви „монашески вакъфи“ манастирите са принудени да „откупят“ собствените си имоти, които са върху мирийска земя, чрез търгове. Като краен резултат, именно след това „преоткупуване“ се утвърждава класическият статут на манастирската собственост. На монасите се издават *худуднамета*⁴⁸ и *вакфие*⁴⁹, с които те могат да докажат правата си върху владенията от тях имоти. Те самите нямат право на свободно държане върху имотите си, тъй като те принадлежат на манастира, за „да се издържат бедните“. Това именно е задължителното условие, което прави учредените вакъфи валидни. Манастирите получават владение, което не могат да продават, а само да обработват, като плащат десетъци подобно на останалата рая, но за разлика от нея могат да плащат тези данъци целокупно като *макту*. Тази възможност се потвърждава категорично от регистровите данни от

48 Документ, определящ границите на дадено владение.

49 Документ, с който се учредява даден вакъф и се регламентиран всички положения около съществуването му.

този период, коментирани по-горе. Този статут се потвърждава и в редица патриаршески молби от XVIII в., отнасящи се за големите манастири на Балканите⁵⁰.

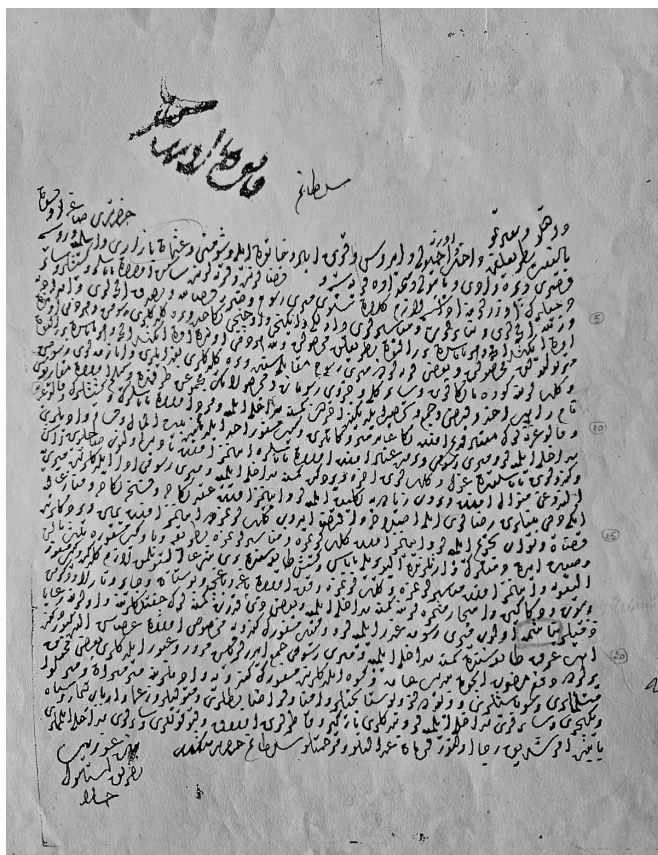
Макар според някои автори употребата на термина *вакъф* да е условна по отношение на немюсюлманските вакъфи, документите от фонд *Piskopos kalemi*, както и редица други публикувани берати и фермани, сочат, че в османската канцелария, включително и през XVIII в., терминът *вакъф* се употребява за обозначаване на имотите на манастири и църкви. Правомерното съществуване на немюсюлманските вакъфи според ханифитската правна традиция, „стига да става въпрос за чешми, болници, бедни, които изрично би следвало да бъдат споменати като ползватели на вакъфа“, се коментира и в изследванията на Св. Иванова и О. Тодорова (Иванова, 2003, р. 18; Тодорова, 1997, р. 128). В изследването си върху християнската и мюсюлманската благотворителност по българските земи в XVI – XVIII в. Св. Иванова отбелязва няколко примера за вакфиране на имоти в Румелия, без да са църковни. Според хюджет на кадията на Видин от 1758 г. например християнката Вита от махала Хаджи Нестор вакфира преди смъртта си жилището си, което следва да се дава под наем и доходите от вакъфа да се получават от бедните християни от Йерусалим (Иванова, 2003, pp. 18 – 19).

Подобна постановка се прокарва и в изследването на турския учен М. Кенаноглу (Kenanoğlu, 2004, pp. 270 – 277). Позовавайки се на постановленията на ханифитската правна школа, авторът убедително оспорва необоснованите според него твърдения, че „немюсюлманските вакъфи не притежават правни гаранции“. Важно условие е обаче приходите от вакъфи да бъдат изразходвани за бедните, и по-специално за бедните (монаси и попове) в църквите и манастирите. Възможно е било да се учредяват и вакъфи за чешми и болници. В ханифитската правна система, както изтъква и Е. Кермели (E. Kermeli), не се прави разлика между основите, върху които се установяват християнските вакъфи, и тези на мюсюлманите (Kermeli, 1997, pp. 142 – 144) – християните са могли да вакфират собствените си имоти в полза на църквите и манастирите или да ги дават чрез завещание. На практиката да се превръщат манастирски имоти във вакъфи, но в султански, обръща внимание Ив. Русев. Такава е съдбата на притежаваните имоти на Желенския манастир „Св. Кирик и Юлита“, разположен недалеч от Своге. По всяка вероятност и имотите на Света гора Сливенска са били вакфирани (Rusev, Kovachev, 2011, р. 155 и сл.).

Статутът на манастирите безспорно е в основата на стопанската им активност и налагането им не само като значими духовни и книжовни средища, но и като финансово стабилни стопански структури. Макар повечето регистрирани документи да предлагат сравнително ограничена информация относно манастирската икономика, постановленията в бератите и султанските заповеди, издавани на православните архиереи (патриарси, митрополити и епископи), многократно преповтаряни в патриаршеските и митрополитските молби, свързани със събирането на църковни данъци и такси, дават възможност да се очертаят стопанските характеристики на „монашеските вакъфи“. Към неизменно спомене-

50 В арзухала на православния патриарх в Истанбул и членовете на Светия Синод от 1777 г. относно манастира „Св. Йоан Продром“, получил гаранции за неприкосновеност, освобождаване от данъци и пр. още в хода на османското завоевание (Мутаfova, 2018, р. 207), е ясно постановено: „В султанския регистър е записано, че от времето на завладяването насам, за предоставените във владение лозя, ливади и ниви, дарени от старо време на влизиция в патриаршията манастир „Маргарит“ в Сироз, вместо десетък се плаща макту от 1800 акчета“ (D. PSK. 27/140).

наваните лозя, градини, ливади, ниви, в отделни случаи, както е отбелязано в молбата на патриарх Гавриил III от 1703/1704 г., фигурират дарени къщи, дюкяни, овошки:

Изобр. 3. Молба (арзухал) на константинополския патриарх Гавриил III относно събиране на църковните данъци в Карнобат, Айтос и други кази от 1703/1704 г.
BOA – Istanbul, D. PSK. 3/28

„В [ползването] на лозята, градините, бостаните, ливадите, нивите, водениците, дюкяните и плодните дръвчета, които са дарени⁵¹ според нашите обичаи на църквите и манастирите ни, никой да не се намесва.“⁵² В извлеченията от патриаршеските бераати, съдържащи договорни условия за тяхното издаване, съставени преди 14.02.1720 г.⁵³, към владенията с вакъфски статут са споменати „лозята, градините, нивите, ливадите, панаириите, аязмата, манастирите, водениците и прочие [приходоизточници], дарени⁵⁴ на църквата“. По-специално внимание заслужава молбата на константинополския патриарх Паисий II от 1746 г.⁵⁵ относно решаване на спорни моменти, свързани с манастира „Суходол“ („Рождество Богородично“)⁵⁶. В нея са зафиксирани не само дарените⁵⁷ „още от времето на завладяването“ в полза на манастирите „лозя, градини, ливади, ниви, воденици и прочие дарения“⁵⁸, но и завещаните⁵⁹ от монаха Никита „в полза на бедните [монаси] от манастира „Суходол“... воденица с четири камъка на река Тимок в землището на село Върбинче⁶⁰, каза Тимок“ и „ливада в определени

границы и шест дюнлюма лозе на същото място“⁶¹. Богата информация за имотите на Рилския манастир се съдържа в публикуваните от Д. Ихчиев османски документи за периода

51 В оригинала *vakf olan*.

52 D. PSK. 3/28.

53 D. PSK. 7/114.

54 В оригинала е използван изразът *vakf olan*.

55 D. PSK. 16/124.

56 Манастирът „Суходол“ е разположен на територията на нахия Тимок, близо до Княжевац (днес в Сърбия). По-погр. у: Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 77.

57 В текста – *vakfi olan*.

58 В оригинала *vakif*.

59 В текста – *vakf*.

60 Дн. с. Върбинца, общ. Александровац, Сърбия.

61 D. PSK. 16/124.

XV – XIX в. – фермани, препотвърждаващи вакъфския им статут, различни донесения, хюджети, молби, приходно-разходни извлечения и др. (Ihchiev, 1910, pp. 6 – 17, 20 – 22, 40 – 42, 213 – 215, 235 – 241, 331 – 332, 335 – 346 и др.). Сравнителният анализ на всички тези документи сочи активна аграрна дейност и периодично допълване на манастирските имоти, вкл. в рамките на обособените по-късно чифлишки стопанства, добре развито скотовъдство (с многобройни стада с едър и дребен рогат добитък), но и практикувани занаяти и търговска дейност. Важно място в манастирското стопанство заемат водениците, тепавиците, както и приходите от панаирите, джюкяните и др.

Манастирската икономика, важна част от стопанската история на XV – XVIII в., донякъде остава встрани от интереса на изследователите от XX в. (Nitsov, 2022, p. 27 и пос. лит.), въпреки разнообразната информация относно манастирското стопанство и статута на манастирските владения в публикуваните още от Д. Ихчиев документи (Ihchiev, 1910).

Първото, макар и с твърде кратък обем специализирано изследване на Ив. Сакъзов, посветено на манастирското стопанство в периода XV – XIX в., е публикувано едва през 1925 г. (Sakázov, 1925). Нов подход към тази проблематика е приложен доста по-късно в изследванията на М. Бур-Марковска. В многоаспектните си проучвания върху манастирското стопанство на Рилския манастир и връзките на християнското население и православните манастири на Балканите през османския период тя поставя и въпроси относно рентабилността на големите чифлици в рамките на манастирските стопанства (Bur, 1972, pp. 227 – 261 и др.). През последните години тези въпроси се разискват в някои изследвания с общ и специализиран характер, свързани с православната църква и манастирската мрежа (Todorova, 1997, pp. 126 – 134). Икономическия потенциал на манастирите в Кюстендилския санджак, както и сериозния стопанска актив от земи и градини на големите манастири отбелязва например Хр. Матанов (Matanov, 2000, pp. 77 – 80). На богат и разнообразен изворов материал базира обстойния си анализ относно манастирското стопанство К. Минчева в изследването си за манастирите и манастирската мрежа в Кюстендилския санджак през XV – XVII в. (Mincheva, 2010, pp. 52 – 61).

Едва преди няколко години се появи сборник с изследвания с широкоспектърен тематичен, географски и хронологичен диапазон и приложена модерна методика на проучване, посветени на манастирската икономика (на английски език). Сборникът е редактиран от едни от най-добрите специалисти по тази проблематика, чиито авторски текстове са и част от изданието (Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis, 2021). Все още липсват обаче обобщаващи специализирани изследвания, които категорично да открият ролята на вакъфския статут на манастирските имоти с ракурс към българските земи, като определящ фактор за развитието на манастирската икономика през XV – XVIII в.

4. Чифлишките стопанства през XVII и XVIII век

В българската и чуждата историография промените в аграрните отношения в края на XVI и XVII в. са неизменно свързвани с разпространението и утвърждаването на „новия“ тип чифлишки стопанства като „проява на частна инициатива“ в Османската империя и на включените в нейните граници български територии. Названието им е еднакво с това на индивидуалния имот на селянина мюсюлманин, както и на мюселемските и хасса чифлици, но във всички свои характеристики те са напълно различни. Изучаването на аграрните имоти, обединени под общия термин чифлик, владени от представители на управляващата класа (*аскери*) в Османската империя, има дълга история, без все още да са решени редица спорни въпроси.

Дискусията за чифлиците, чието начало в българската историческа наука поставят изследванията на В. Мутафчиева, Хр. Гандев, Хр. Христов, Стр. Димитров, Д. Косев и гр. наши учени през 60-те и 70-те години на XX в. (Mutaftchieva, 1958, pp. 34 – 57; Gandev, 1962; Dimitrov, 1962, pp. 129 – 165; Hristov, 1961, pp. 83 – 107; Hristov, 1976 и др.), продължава вече седмо десетилетие в балканистичната и османистичната литература. В стремежа да се докаже универсалния характер на марксистката формационна теория за развитие на обществото, респ. закономерния преход от феодални към капиталистически отношения, в „разразилата“ се в българската историография дискусия относно същностните характеристики на чифлиците се прокарват и подчертано идеологизирани тези. Твърде схематично, но в унисон с формационната теория е представено например утвърждаването им от Хр. Христов: преход от натурално към стоково производство – края на XVI – средата на XVII в.; преход към капитализъм – след XVIII в. – до 1878 г. (Hristov, 1961, pp. 83 – 107; Hristov, 1976). По-специално внимание заслужава статията на В. Мутафчиева върху генезиса и типологията на чифлиците в Османската империя през XIV – XVII в. (Mutaftchieva, 1958, pp. 34 – 57). Изводите ѝ, условно казано, блокират опитите за доказване на капиталистически или полукапиталистически отношения през този период. Нейното категорично заключение е, че в нито една от съществуващите форми на чифлишко земевладение – мюселемски, мюлков, хасса чифлици – не могат да бъдат търсени корените на късния чифлик от края на XVI и XVII в. Тези нейни констатации и тезисни постановки остават актуални и намират продължение в по-късни изследвания върху аграрните институции в империята през XVII и XVIII в.

През последните десетилетия към изясняването на същностните характеристики на чифлиците насочват вниманието си Цв. Георгиева, Евг. Радушев, Ст. Първева, П. Андонова и др. (Radushev, 1995, pp. 135 – 170; Georgieva, 1999, pp. 185 – 188; Parveva, 2011, pp. 347 – 389; Parveva, 2022, pp. 159 – 199; Andonova, 2013). Основополагащи с принципните си постановки и обнародвания богат изворов материал са изследванията на Х. Иналджък, Ю. Нагата (Y. Nagata), М. Генч и др. (Inalcik, 1985, pp. 105 – 126; Nagata, 1976; Genç, 2000, pp. 99 – 126, 153 – 171, 228 – 230). По правило, както отбелязва Цв. Георгиева, всички изследвания се фокусират върху същността и ролята на чифлиците като ключ към промените в икономиката на Мала Азия и на Балканите през XVII – XVIII в. (Georgieva, 1999, p. 185). И макар инерционното идеологизиране да е преодоляно, изводите, до които достигат представителите на българската и на различните историографски школи относно генезиса, природата, структурата и етапите на развитие на тези стопански форми, остават противоречиви, а т.нар. дебат

за чифлика продължава да се „обновява“ с нови тези и хипотези в научната литература⁶². Както подчертава Ст. Първева в последно излязлата си монография, в историографията все още не съществува стройна теория, която да обхваща всички аспекти, отнасящи се до факторите, механизмите и хронологията на създаване и развитие на чифлиците, тяхната природа, структура, размери, локализация, организация на производството и данъчното облагане, условията за наемане на работна ръка, отношенията между чифликчиите и селяните, ангажирани да обработват земите им (Parveva, 2022, p. 160).

Възникването и разпространението на чифлиците безспорно е стимулирано и от аграризацията на османското общество, в резултат на която държавната политика за получаване на максимума от възможните приходи от поземления фонд се превръща в лична стратегия на все по-голям брой мюсюлмани от привилегированите социални слоеве – военните и бюрокрацията (Georgieva, 1999, p. 185). Чифликът се налага като компромисна форма, чрез която се нарушават регламентиранияте аграрни отношения, основани върху държавната собственост върху земята и разпределението на приходите от нея между селянина, тимариота, вакъфите и владетеля (Inalcik, 1985, pp. 105 – 126).

В българските земи чифлици се откриват още в края на XV в. като собственост на еничари, прикрити зад формата на индивидуалния селски имот, но много по-големи от него (Georgieva, 1999, pp. 185 – 186). Като начин на нарушаване на османската законова норма, те се оказват твърде ефективни и през XVI в. се появяват във всички провинции, в които аграрната икономика има висок дял в стопанския живот. В края на XVI и нач. на XVII в. немалка част от поземления фонд в Румелия и в българските земи е организирана в подобен тип чифлици. Част от тях са придобити по линия на лихварството, други вероятно са загребени, без това да е масова практика, тъй като притежателите на чифлици, както посочва Е. Радусhev, предимно купуват селски имоти, към които присъединяват необработваеми държавни или селски земи (Radushev, 1995, pp. 140 – 141). Техни собственици, както показват османските документи (регистри, фермани, сиджли и пр.), са „бейлербейове, кади, мюдериси, еничари, капуджи...“, т.е. представители на аскери класата, улемата и провинциалната администрация.

В изследванията (Georgieva, 1999, p. 186 и сл.; Andonova, 2013; Andonova, 2016, p. 244 и сл.) това „приплъзване“ на частното земевладение върху тимарската система чрез покупко-продажби и наследства най-често се илюстрира с данни, съдържащи се в османския регистър за Софийска каза, публикуван от Н. Генч (Genç, 1988)⁶³. Наличният регистров материал откроява компактността на този тип владения, обозначени като чифлици, за почти всички български земи през втората половина на XVI и през XVII в. Масовото им разпространение на територията на обширния Силистренски санджак е засвидетелствано в *тану тахрир дефтер* от типа *муфасал* на лива Силистра от 977 (16.06.1569 – 7.05.1570) г.⁶⁴ и особено в *авариз дефтер* на ханетата на казите от лива Силистра от 1051 (12.04.1641 – 31.03.1642) г. Само в

⁶² По-погр. за тези дебати вж.: Parveva, 2022, p. 160 и пос. лит.; Andonova, 2016, pp. 241 – 243; Veinstein, 1991, pp. 35 – 56.

⁶³ Относно проблемната датировка на този регистър вж. П. Андонова (Andonova, 2016, p. 244). Според нея данните от дефтера, може би късен препис, съвпадат с данните от непубликуван *муфасал дефтер* от 1565 – 1566 г. (BOA, TT 539).

⁶⁴ Чифлици с по 1 и повече чифта земя са регистрирани както в градски средища, така и в села. TD 0483, с. 178 – 180, 489, 520, 529, 538 – 539, 542 – 543, 564 и др.

селищата на каза Балчик например са регистрирани 116 чифлика, повечето от които с по 1 или 2 чифта земя, но не са изключение и чифлиците с 3 или дори 4 чифта земя, каквито са тези на Исмаил ага от село Фете гази (дн. с. Храброво, обл. Варна), на заима Зюлфикар и на Курд чабуш от село Диване Малкоч (вер. дн. с. Селце, обл. Добрич)⁶⁵. Сред притежателите на аскери чифлици са вписани и бивши християни, какъвто е случаят в с. Манастир (дн. с. Манастир, обл. Варна), към което са регистрирани двама новоприели исляма – Ибрахим, син на Абдуллах, чийто чифлик включва 2 чифта земя, и Ибрахим бей, вписан като „син на приел исляма“ (с 1 чифт земя)⁶⁶. С малки изключения, в почти всички селища на днешно Провадийско, Шуменско, Варненско⁶⁷, Добричко са регистрирани десетки чифлици на военни (еничари, спахи, заемащи различни постове във военните формирования и др.).

Процесите, свързани със създаване на „аскери“ чифлици – земеделски и животновъдни ферми, чието производство обикновено е предназначено за пазара, продължават през XVII и XVIII в. (Parveva, 2022, p.159 и сл.; Andonova, 2016, p. 242). В рамките на „чифлишката икономика“ са създадени специфични връзки и взаимоотношения между представителите на управляващата класа – аскери и раята – селяни и градски жители, които обработват земята в чифлиците и се грижат за чифлишкия добитък.

За разлика от другите форми на земевладение, чифликът е с компактна структура. Той обединява значителни площи и най-често има специализирано еднотипно производство, което именно обуславя ключовата роля на чифлиците за промените в стопанския живот, вкл. за модела на селищната мрежа в българското пространство (Georgieva, 1999, p. 186). Чифлиците, особено големите, са комплексни стопанства, максимално използващи екологичните дадености на района и потребностите на пазара. Аграрната им структура е комбинация от ниви, лозя, зеленчукови и овощни градини, мелници, едър и дребен добитък и съоръжения за преработка на земеделските и животинските продукти и суровини (Parveva, 2022, p. 161). Това предполага наемането на хора, специализирани в конкретните дейности. „Чифлишката икономика“ привлича хора с различен имуществен статус – за някои тя е основен източник на прехрана, но за други е по-скоро възможност за допълнителни доходи в бюджета на семейството.

Новият етап в развитието на чифлишкото земевладение в условията на XVII – XVIII в. е свързан с формирането им не върху тимарския фонд, а предимно върху поземлените мукатаи. Именно наемателите на държавни мукатаи (мюлтезими, войводи, назъри и др.) имат особено благоприятни възможности за създаване на чифлици (Radushev, 1995, p. 144 и сл.). Съчетаването на фискалната и административно-управленската власт ги прави най-силните личности в региона. Добри възможности за създаване на чифлици имат еничарите, особено висшите чиновници на оджака. Във Видинско например преобладават еничарските чифлици, което придава особен облик на земевладението в региона.

В процеса на развитие на чифлишките стопанства, както отбелязва Х. Иналджък, на практика се стига до прехвърляне на контрола върху държавните земи на частни лица, невинаги правомерно, и създаването на големи стопанства (чифлици) на тези земи, чиято

65 MAD. d. 12584, с. 178, 193.

66 MAD. d. 12584, с. 185.

67 Към две села, днес спадащи към обл. Варна например – с. Игнатиево и с. Каравелово, са вписани съответно 6 и 4 аскери чифлика. MAD. d. 12584, с. 109.

организация и производство показват значителни различия в отделните региони на Османската империя, но могат да се открият и някои общи характеристики (Inalcik, 1985, pp. 105 – 126). От края на XVI в. влиятелни хора в градовете, членове на военната класа и мюлтезими, които имат привилегията да събират данъци от името на държавата, започват да заграбват земите, изоставени от спахиите и раята. По-късно те отнемат земите на поданиците чрез лихварство или насила. Най-вече на Балканите, а донякъде и в Анадола, те започват да създават големи чифлици, достигащи до 500 или 1000 декара, а на места дори до 10 000 декара, като обединяват повече от едно райетско стопанство. Този процес далеч не е едноточно противостоящ на шериата и кануна – централната власт подкрепя експлоатацията на празни или изоставени земи, наречени меват, за производство, за да се увеличат данъчните приходи. Правата на частна собственост са дадени на тези, които „оживяват“ тези земи.

С оглед общата рамка на промените в империята през този период, свързани с масовото разпространение на чифлишкото земевладение, следва да се отбележи и предположението на В. Мутафчиева за изкупуването на вакъфите от частни лица с цел превръщането им в чифлици. Хипотеза, която тя доразвива убедително в едно от последните си проучвания върху чифлиците, формирани върху поземления вакъф на Евренос без в началото на XX в. (Mutaftchieva, 1992, pp. 51 – 67).

Основният двигател на промените в облика на чифлика по посока на създаване на големи стокови земеделски стопанства е снабдяването с необходимата „работна ръка“. На Балканите, където тя е по-изобилна, а земята по-оскъдна, собствениците на формираните чифлици не са имали затруднения да намерят хора, които да обработват земята. В тези региони, след като собствениците на чифлици поемат контрола върху земята, те увеличават експлоатацията на поданиците и практиките на принудителен труд стават широко разпространени. В Анадола, където се наблюдава недостиг на работна ръка, чифлиците се насочват към дейности, които изискват по-малко труд, като скотовъдството⁶⁸.

Най-вече регистровият материал сочи, че работната ръка се осигурява колкото от райетските селяни от близките села, толкова и от пришълци. Според коментирания от Е. Радусhev документи в чифлишките стопанства около Русе, Видин, Карнобат, Прилеп и др. работят и живеят понякога над 75 райетски домакинства (Radushev, 1995, pp. 153 – 167), което нерядко води до появата на нови села. Немаловажен е и фактът, че част от чифлиците възникват върху новоовладени терени. На сезонността на работата в големите чифлици и на миграциите на населението от север на юг най-вероятно се дължи и контрастът между плодородността и „безплодността“ на Тракия в наблюденията на почти всички европейски пътешественици от XVI и XVII в. В отделни случаи, когато селяните, работещи в чифлиците, са пришълци, те с течение на времето формират нови села. По този начин възникват редица български села в Тракия и Добруджа през XVII и XVIII в. Показателни са и

68 Наличните досега сведения потвърждават предимно животновъдния характер на ранните чифлици. (Radushev, 1995, pp. 147 – 150 и пос. лит.)

сведенията за павликянското население, което често мигрира в двете посоки⁶⁹. Така възниква например и с. Бъсцево – от павликянски пришълци. Повече от красноречив е и фактът, че около 10% в селата в Тракия и Дунавската равнина имат в названията си съставката чифлик (Georgieva, 1999, p. 187).

Няколко са определящите фактори, довели до масовото разпространение на чифлишките стопанства в условията на XVII и XVIII в. Сред тях на първо място се открояват аграризацията на османското общество и миграциите на селско население, с особен интензитет през последната четвърт на XVII и XVIII в. Все по-ясно се очертава тенденцията за притежаване на земята като източник на постоянни и сигурни доходи и като начин за ограничаване контрола на държавата. Сравнителният анализ на обемен османски архивен материал откроява сред собствениците на най-големите стокови чифлици местните представители на военноадминистративната власт.

Икономическа основа за възникването и разпространението на чифликчийството е развитието на стоковото производство в селското стопанство. Със създаването на чифлиците в османската икономическа система за първи път се получава стимул за лична инициатива в сферата на производството. Именно чифлиците се утвърждават като форма на стопански живот с перспективи за развитие и през следващото столетие.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Andonova, P. 2013. *Askeri Çiftlik in the Bulgarian Space. Sofia's Kaza in the 16th – beginning of the 19th Century*. (Abstract of an unpublished dissertation, Sofia). [Андонова, П. 2013. *Аскери чифлици в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX век* (автореферат на непубликувана дисертация, София).
- Andonova, P. 2016. *Askeri Çiftlik – Vakf – State. The Çiftlik of the Mütevelli of Sofu Mehmed Pasha's Vakf from the beginning of the 18th Century: Genesis, Development, Violation of the Law, Profits*. In: Parveva, St., O. Todorova (eds.). 2016. *Glimpses into the Life of the European Provinces of the Ottoman Empire, 15th to 19th Century. A Collection of Studies in Memoriam of Prof. DSC Elena Grozdanova*. Sofia: Gutenberg, pp. 241 – 285. [Андонова, П. 2016. Аскери чифликът – вакъфът – държавата. Чифликът на мютевелията на вакъфа на Софу Мехмед паша от началото на XVIII век: генезис, развитие, злоупотреби, печалба. В: Първева, Ст., О. Тодорова (ред.). 2016. *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV – XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова*. София: Гутенберг, с. 241 – 285].
- Andonova, P. 2020. *The Ottoman Elite and Charity in the Center of the Province of Rumeli: the Imaret of Sofu Mehmed Pasha at the Black Mosque in Sofia, 16th – 19th Centuries*. Sofia: Gutenberg. [Андонова, П. 2020. *Османският елит и благотворителността в центъра на провинция Румелия: имаретът на Софу Мехмед Паша при Черната джамия в София XVI – XIX век*. София: Гутенберг].
- Andreev, S., M. Kalitsin, K. Mutafova. 2019. *The Orthodox Structures in the Balkans during 17th – 18th*

69 Миграцията на павликяните в Южна България, както и склонността им да мигрират, е засвидетелствана в докладите на П. Богдан от 23.07.1663 г., 15.11.1667 г. и 10.11.1670 г.; на Ст. Кнежевич от 10.09.1679 г. и на Ан. Стефанов от 30.08.1685 г. (Primov, Yovkov, Sariyski, 1993, pp. 187 – 188, 264 – 271, 325 – 328, 410 – 413, 510 – 515).

- Centuries (According to Documents from the Ottoman Archives in Istanbul)*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo Abagar. [Ангреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутафова. 2019. *Православни структури на Балканите през XVII – XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив)*. Велико Търново: Издателство „Абагар“].
- Avramov, R., A. Fotić, E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis (editors and authors). 2021. *Monastic Economy Across Time: Wealth Management, Patterns, and Trends*. Sofia: Centre for Advanced Study.
- Barkan, Ö. L. 1940. Sharia Inheritance Law and *Evlatlık Vakıfs*. *Istanbul University Faculty of Law Journal*, vol. 6, N 1, pp. 165 – 181. [Barkan, Ö. L. 1940. Şer’î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt 6, N 1, s. 165 – 181].
- Barkan, Ö. L. 1942. Laws Regulating the Determination and Inspection of Prices of Goods and Food in Some Large Cities at the End of the 15th C. *Historical Documents*, vol. I, issue 5, pp. 326 – 340. [Barkan, Ö. L. 1942. XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar. *Tarih Vesikaları*, cilt. I, Sayı 5, s. 326 – 340].
- Borisov, D. 2020. The Ottoman Land Waqf – Essence and Instrumentalization. In: Yanchev, V., M. Kiprovska, Gr. Boykov. (compiled and edited). *The waqfs in Bulgaria*. Sofia: UI St. Kl. Ohridski, pp. 1 – 36. [Борисов, Д. 2020. Османският поземлен вакъф – същност и инструментализация. В: Янчев, В., М. Кипровска, Гр. Бойков. (съст. и ред.). *Вакъфите в България*. София: УИ Св. Кл. Охридски, с. 1 – 36].
- Boyskov, G., M. Kiprovska. 2020. The *Vakf* Villages and Buildings in Bulgaria during the Ottoman Period. In: Yanchev, V., M. Kiprovska, Gr. Boykov. (eds), 2020. *Vakfs in Bulgaria*. Sofia: UI St. Kl. Ohridski, pp. 36 – 107. [Бойков, Гр., М. Кипровска. 2020. Вакъфските села и сгради в България през османския период. В: Янчев, В., М. Кипровска, Гр. Бойков. (съст. и ред.), 2020. *Вакъфите в България*. София: УИ Св. Климент Охридски, с. 36 – 107].
- Bur, M. 1972. Towards the history of the Economic and Construction Activities of the Rila Monastery (1833 – 1848). *Proceedings of the Institute of History*, vol. 22, pp. 227 – 261. [Бур, М. 1972. Към историята на стопанската и строителна дейност на Рилския манастир (1833 – 1848). *Известия на института за история*, т. 22, с. 227 – 261].
- Çakır, B. 2003. Ottoman *Mukataa* System (16th – 18th c.). İstanbul: Çalış Ofset. Kitabevi. [Çakır, B. 2003. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI – XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Çalış Ofset. Kitabevi].
- Çolak, H., E. Bayraktar-Tellan. 2019. *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: a Study of Early Modern Patriarchal Berats*. Istanbul: The ISIS Press.
- Gandev, H. 1962. *Emergence of the Capitalist Relations in the Farm economy of Northwestern Bulgaria in the 18th century*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Гандев, Хр. 1962. *Зараждане на капиталистически отношения в чифликското стопанство на Северозападна България през XVIII век*. София: Издателство на БАН].
- Genç, M. 1973. The *Malikâne* System in Ottoman Finance. In: Okyar, O., Ü. Nalbantoğlu (eds.). *Seminar on Turkish Economic History, Texts / Discussions*, 8 – 10 June 1973, pp. 231 – 290. [Genç, M. 1973. Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi. In: Okyar, O., Ü. Nalbantoğlu (eds.), 1973. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar*, 8 – 10 June 1973, pp. 231 – 290].
- Genç, M. 2000. *State and Economy in the Ottoman Empire*. Istanbul: Ötüken. [Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken].
- Genç, M. 2003. Mâlikâne. *TDV Encyclopedia of Islam*, vol. 27, pp. 516 – 518. [Genç, M. 2003. Mâlikâne. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cild. 27, s. 516 – 518]. viewed 19 September 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane>

- Geç, M. 2020. Mukātaa. *TDV Encyclopedia of Islam*, vol. 31, pp. 129 – 132. [Geç, M. 2020. Mukātaa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cild. 31, s. 129 – 132]. viewed 19 October 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukataa>
- Geç, N. 1988. *Sofia Detailed Tahrir Register from the 16th c. Kaza Sofia*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. [Geç, N. 1988. *XVI Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde. Sofya Kazası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları].
- Georgieva, Ts. 1999. *Space and spaces of Bulgarians in 15th – 17th Centuries*. Sofia: Izdatelstvo LIK. [Георгиева, Ц. 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София: Издателство ЛИК].
- Grozdanova, E. 1970. Collection of Jizya Tax in the Bulgarian lands during 17th – 18th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5, pp. 75 – 90. [Грозданова, Е. 1970. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. *Исторически преглед*, № 5, с. 75 – 90].
- Gökbilgin, M. 2007. *Edirne and Pasha's Liva in the 15th and 16th Centuries. Vakıfs – Mülkis – Mukataas*. (2nd edn) Istanbul: İşaret yayınları. [Gökbilgin, M. 2007. *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar – Mülkler – Mukataalar*. (2nd edn) İstanbul: İşaret yayınları].
- Gürbüz, M. 2012. Ottoman Vakıfs: their Impact on Ottoman Society and Ottoman Land Regime. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 1, pp. 201 – 212.
- Darling, L. T. 1996. *Revenue-Raising and Legitimacy: The Ottoman Financial Administration, 1560 – 1660*. Leiden: Brill Academic Pub.
- Dimitrov, S. 1962. On the Agrarian Relations in Bulgaria in the 18th C. In: *Paisii Hilendarski and his Epoch (1762 – 1962)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Димитров, Стр. 1962. За аграрните отношения в България през XVIII в. В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962)*. София: Издателство на БАН, с. 129 – 165].
- Dimitrov, S. 1979. The Movement Against the Poll-Tax in 1730 – 1731. *Vekove*, vol. 2, pp. 59 – 62. [Димитров, Стр. 1979. Движението против поголовния данък през 1730 – 1731 г. *Векове*, кн. 2, с. 59 – 62].
- Düzdağ, M. E. 1972. *Sixteenth Century Turkish Rayatı in the Light of the Fatwas of Seyhülislam E'bussuud Efendi*. Enderun Kitabevi. [Düzdağ, M. E. 1972. *Seyhülislâm E'bussuud Efendi Fetvaları ışığında 16 asır türk Rayatı*. Enderun Kitabevi].
- Ergenç, Ö. 2004. The Sphere of Muqata'a: a Particular Dimension of Ottoman Spatial Organization and Inspection. In: *International Congress in Honour of Professor Halil İnalcık: Methods and Sources in Ottoman Studies*, Cambridge: Harvard University Press.
- Faroqhi, S. 1997. Crisis and change, 1590 – 1699. In: Faroqhi, S., B. McGowan, D. Quataert, S. Pamuk (eds). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. V. 2. 1600 – 1914. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 413 – 637.
- Fotić, A. 1994. The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim I. *Turcica*, XXVI, pp. 33 – 54.
- Fotić, A. 2000. *Holy Mountain and Hilandar in the Ottoman Empire in the 15th – 17th cc*. Belgrade: Interprint. [Фотић, А. 2000. *Света Гора и Хиландар у Османском Царству XV – XVII век*. Београд: Интерпринт].
- Hadžibegić, H. 1966. *Poll tax in the Ottoman Empire*. Sarajevo: Oriental Institute. [Hadžibegić, H. 1966. *Glavarina u Osmanskoj državi*. Sarajevo: Orijentalni institut].

- Hathaway, J. 2004. Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History. *Mediterranean Historical Review*, vol. 19, N 2, pp. 29 – 53.
- Hristov, H. 1961. Some problems of the transition from feudalism to capitalism in the history of Bulgaria. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, pp. 83 – 107. [Христоф, Хр. 1961. Някои проблеми на прехода от феодализъм към капитализъм в историята на България. *Исторически преглед*, № 3, с. 83 – 107].
- Hristov, H. 1976. *The Agrarian Question in the Bulgarian National Revolution*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Христоф, Хр. 1976. *Аграрният въпрос в българската национална революция*. София: Наука и изкуство].
- Ihchiev, D. 1910. *The Turkish Documents of the Rila Monastery*. Sofia: Pечатnitsa Vreme. [Ихчиев, Д. 1910. *Турските документи на Рилския манастир*. София: Печатница „Време“].
- Inalcik, H. 1963. Djizya. *The Eycyclopedia of Islam*. vol. 2, Leiden – London, pp. 562 – 566.
- Inalcik, H. 1977. Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. In: Naff, T., R. Owen (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois University Press, pp. 27 – 53.
- Inalcik, H. 1978. Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. In: Inalcik, H. *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*. Collected Studiesp London: Variorum Reprints, pp. 105 – 138.
- Inalcik, H. 1980. Military and Fiscal Transformation. *Archivum Ottomanicum*, VI, pp. 283 – 337.
- Inalcik, H. 1985. The Emergence of Big Farms, *çiftliks*: State, Landlords and Tenants. In: *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London: Variorum Reprints, pp. 105 – 126.
- Inalcik, H., D. Quataert. (eds.). 1994. *An Economic and Socia History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ivanova, S. 1990. The Institute for Collective Responsibility in Bulgarian Cities in the 15th – 18th cc. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 178 – 187. [Иванова, Св. 1990. Институтът за колективната отговорност в българските градове през XV – XVIII в. *Исторически преглед*, №1, с. 178 – 187].
- Ivanova, S. 2003. Christian and Muslim Charity on the Bulgarian Lands in 16th – 18th C. (documents, participants, institutions). In: Mitev, Pl., M. Milcheva (eds), 2003. *Historical studies. 5. Donating and Mutual Help in the Bulgarian society (16th – early 20th C.)*. Sofia: Vulkan-4, pp. 7 – 111. [Иванова, Св. 2003. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи в XVI – XVIII в. (документи, участници, институции). В: *Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.)*. София: Вулкан-4, с. 7 – 111].
- Ivanova, S. 2004. Large Waqfs of the Ottoman Elite in Rumelia. In: *Money, Words and Memory*. Sofia: Kralitsa “Mab”, pp. 110 – 126. [Иванова, Св. 2004. Големите вакъфи на османския елит в Румелия. В: *Пари, думи, памет*. София: Кралица „Маб“, с. 110 – 126].
- Ivanova, S. 2005. Varosh: the Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, 17th – 18th Centuries. In: Anastasopoulos, A (ed), 2005. *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10 – 12 January 2003*, Rethymno: Crete University Press, pp. 201 – 246.
- Kalitsin, M., K. Mutafova. 2012. *Selected Ottoman Documents about Tarnovo and the Kaza of Tarnovo*. Second revised edition, Veliko Tarnovo: UI Sv. sv. Kiril i Metodiy. [Калицин, М., К. Мутафова. 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Второ преработено и допълнено

- издание, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kenanoglu, M. 2004. *The Ottoman Millet System. Myth and Reality*. Istanbul, First Edition, March. [Kenanoglu, M. 2004, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek*, İstanbul, Birinci Basım, Mart].
- Kermeli, E. 1997. Ebu's-Suud's Definitions of Church Vakfs: Theory and Practice in Ottoman Law. In: Gleave, R., E. Kermeli. (eds). *Islamic Law. Theory and Practice*. New York.
- Kermeli, E. 2000. The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568 – 1570. *Bulgarian Historical Review*, 3 – 4, pp. 39 – 53.
- Kunter, H. B. 1939. Turkish Waqfs and Waqfiets. Istanbul: Cumhuriyet Press. [Kunter, H. B. 1939. *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası].
- Köprülü, M. F. 1942. The Legal Nature and Historical Development of the Waqfs. *Vakıflar Magazine*, 11, Istanbul. [Köprülü, M. F. 1942. Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü. *Vakıflar Dergisi*, 11, İstanbul].
- Mantran, R. (ed.), 1999. *History of the Ottoman Empire*. Transl. G. Melamed. Sofia: Izdatelstvo Riva. [Мантран, Р. (ред.), 1999. *История на Османската империя*. Прев. Г. Меламед. София: Издателство Рива].
- Matanov, H. 2000. *The Emergence and Countenance of the Kyustendil Sanjak in the 15th – 16th Centuries*. Sofia: IF-94. [Матанов, Хр. 2000. *Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV – XVI в.* София: ИФ-94].
- Mincheva, K. 2010. *Monasteries and Monastery Network in the Sancak of Kyustendil during 15th – 17th C.* Sofia: Izdatelstvo Vakop. [Минчева, К. 2010. *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV – XVII век*. София: Издателство „Вакон“].
- Mutafchieva, V. 1958. On the Question of Çiflik in the Ottoman Empire in the 14th – 17th C. *Istoričeski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 34 – 57. [Мутафчиева, В. 1958. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV – XVII в. *Исторически преглед*, № 1, с. 34 – 57].
- Mutafchieva, V. 1960. Redemption of Government Revenue in the Ottoman Empire in the 15th – 17th Centuries and the Development of Monetary Relations. *Istoričeski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 40 – 74. [Мутафчиева, В. 1960. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV – XVII век и развитието на паричните отношения. *Исторически преглед*, кн. 1, с. 40 – 74].
- Mutafchieva, V. 1993. Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th – 16th C. In: *Ottoman Socio-Economic History (Studies)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 7 – 189. [Мутафчиева, В. 1993. *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в.* В: *Османска социално-икономическа история (Изследвания)*. София: Издателство на БАН, с. 7 – 189].
- Mutafchieva, V. 1962. On the Role of the Waqf in the Urban Economy of the Balkans under Turkish Rule (15th – 17th C.). *Proceedings of the Institute of History*, vol. 10, pp. 121 – 145. [Мутафчиева, В. 1962. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV – XVII в.). *Известия на института за история*, т. 10, с. 121 – 145].
- Mutafchieva, V. 1979. Main Problems in the Study of the Waqf as Part of the Socio-economic Structure of the Balkans under Ottoman Rule (15th – 19th C.). *Studia Balcanica*, 14. Sofia, pp. 90 – 126. [Мутафчиева, В. 1979. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт (XV – XIX в.). *Studia Balcanica*, 14. София, с. 90 – 126].
- Moutafchieva, V. 1981. *Le vakif – un aspect de la structure socio-economique de l'Empire Ottoman (XVe –*

XVIIe s.). Sofia.

- Mutafchieva, V. 1992. About the *Çiftliks* on the Land Waqf of Gazi Evrenos Bey at the Beginning of Our Century. *Proceedings of the State Archives*, no. 63, pp. 51 – 67. [Мутафчиева, В. 1992. За чифлиците върху поземления вакъф на Гази Евренос бей в началото на нашия век. *Известия на държавните архиви*, № 63, с. 51 – 67].
- Mutafova, K. 2018. Information about the Church Vakifs in 18th c. in Ottoman Documents from the Fund “Piskopos kalemi”. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 3, pp. 201 – 216. [Мутафова, Кр. 2018. Сведения за църковни вакъфи през XVIII в. в османски документи от фонда „Пископос калем“. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. III. с. 201 – 216].
- Mutafova, K. 2019. The Manifestations of Crisis in the Ottoman Empire during the 18th c. and the Changes in the Church *Mukata’as* within the Context of *İltizam* System. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 11 – 31. [Мутафова, К. 2019. Проявите на криза в Османската империя през XVIII в. и промените в църковните мукаатаи в контекста на системата илтизам. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4, с. 11 – 31].
- Nagata, Y. 1976. Some Documents on the Big Farms (*Çiftliks*) of the Notables in Western Anatolia. *Studia Culturae Islamicae* (Tokyo), 1976, N 4, pp. 269 – 290.
- Nedkov, B. 1972. *The Ottoman Turkish Diplomacy and Paleography*. vol. II. *Documents and dictionary*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkustvo. [Недкоу, Б. 1972. *Османотурска дипломатика и палеография*. т. 2. *Документи и речник*, София: Издателство „Наука и изкуство“].
- Nitsov, D. 2022. Bulgarian Historiography from the 20th Century on the History of Monastic Economy in the Bulgarian Lands, 19th – 20th c. *Anamnesis*, vol. XVII, N 3, pp. 27 – 32. [Ницов, Д. 2022. Историята на манастирското стопанство по българските земи през XV – XIX в. в българската историография от XX век. *Анамнеза*, т. XVII, кн. 3, с. 27 – 32]. viewed 25 December 2024 http://anamnesis.info/sites/default/files/Nitsov_D_Anamneza_statiya_br_3_2022.pdf
- Parveva, S. 1992. On the Vakfs in Northeastern Thrace in the First Half of the 18th c. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5, pp. 44 – 54. [Първева, Ст. 1992. За вакъфите в Североизточна Тракия през първата половина на XVIII в. *Исторически преглед*, № 5, с. 44 – 54].
- Parveva, S. 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation*. Sofia: Prof. Marin Drinov. [Първева, Ст. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София: Проф. Марин Дринов].
- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty in the Rural Communities in the Province of Rumeli in the 17th – 18th Century. Research and Documents*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Първева, Ст. 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII в. Изследване и документи*. София: Издателство на БАН].
- Papademetriou, A. 2001. *Ottoman Tax Farming and the Greek Patriarchate: An Examination of State and Church in Ottoman Society (15th – 16th century)*. PhD Thesis, Princeton University.
- Primov, B., M. Yovkov, P. Sariyski (eds.). 1993. *Documents on Catholic Activity in Bulgaria in the 17th c*. Sofia: UI “St. Kliment Ohridski”. [Примов, Б., М. Йовков, П. Сарийски (съст.). 1993. *Документи за католическата дейност в България през XVII в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“].
- Radushev, E. 1995. *The Agrarian Institutions in the Ottoman Empire during the 17th – 18th Centuries*. Sofia:

- Prof. Marin Drinov. [Рагушев, Евз. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век*. София: Проф. Марин Дринов].
- Radushev, E., R. Kovachev. 1996. *Inventory of Registers from the Istanbul at the General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey*, Sofia: NBKM. [Рагушев, Е., Р. Ковачев. 1996. *Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република. Турция, София: НБКМ*].
- Radushev, E., S. Ivanova, R. Kovachev (eds). 2003. *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St. St. Cyril and Methodius National Library*. Part 1. Registers. Sofia: IMIR.
- Redhouse. 2011. *The Redhouse Dictionary Turkish/ Ottoman-English*. [Redhouse sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce]. (On Dokuzuncu baskı).
- Redhouse, J. 1890. *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: New Impression, Librairie du Liban, 1996.
- Rusev, I., G. Kovachev. 2011. *The Monastic Community of Sveta Gora of Sliven and its Region in the 12th – 17th C. V*. Tarnovo: Faber. [Русев, Ив., Г. Ковачев. 2011. *Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII – XVII в. В. Търново: Фабер*].
- SakázoV, I. 1925. *The Monastery Economy during the Turkish Period*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo. [Сакъзов, Ив. 1925. *Манастирското стопанство през турско време*. София: Синодално издателство].
- Selçuk, F. 1965. Wakfs (From the Beginning to the 18th c.). *Vakıflar dergisi*, vol. VI, Istanbul, pp. 21 – 30. [Selçuk, F. 1965. Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyılına Kadar). *Vakıflar dergisi*, sayı 6, Istanbul, pp. 21 – 30]. viewed 25 October 2023 <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/21701>
- Selected Ottoman documents 2023. Selected Ottoman documents about Gabrovo in the 15th – 19th centuries*. 2023. Gabrovo: Ex-press. [Подбрани османски документи за Габрово през XV – XIX век. 2023. Габрово: Екс-прес].
- Şimşek, A. 2022. The Malikane System in Ottoman Tax Law. *Araştırma Makalesi*, Yıl 2021, Cilt 10, Sayı 2, pp. 5 – 26, viewed 25 September 2019. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/afes/issue/69299/1092684>
- Sučeska, A. 1987. Malikana (Lifelong Lease of Governmental Estates in the Ottoman State). *Prilozi za orijentalnu filologiju*. N 36, pp. 197 – 230. viewed 22 September 2024. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=166458>
- TBD 2009. *Turkish-Bulgarian Dictionary*. Academic. (ed. I. Dobrev). Sofia: Riva. [ТБР 2009. *Турско-български речник*. Академичен. Под ред. на И. Добрев. София: Рива].
- Todorova, O. 1997. *The Orthodox Church and the Bulgarians 15th – 18th Centuries*. Sofia: Prof. M. Drinov. [Тодорова, О. 1997. *Православната църква и българите XV – XVIII век*. София: Проф. М. Дринов].
- Todorova, O. 2010. On the Non-muslim Vakif During the Ottoman Rule: Some Legal Aspects. In: *Sine Ira et Studio. Researches in Memory of Prof. Zina Markova*. Kosev, K., I. Todev, E. Statelova (eds). Sofia: Prof. M. Drinov, pp. 433 – 454. [Тодорова, О. 2010. Немюсюлманският вакъф по време на османското владичество: някои правни аспекти. В: *Sine Ira et Studio. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова*. Ред. колегия: К. Косев (отг. ред.), И. Тодев, Е. Стателова, О. Тодорова. София: Проф. М. Дринов], с. 433 – 454].
- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 1986. vol. 7. Andreev, St., Asp. Velkov, E. Grozdanova (eds). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Турски извори за българската история. 1986. т. 7. Андреев, Ст., Асп. Велков, Е. Грозданова и др. (съст. и комент.). София: Издателство на БАН].

- Turkish Sources for the Bulgarian History*. 2001. The Archives Speak (vol. 13). Preface and compilation. E. Grozdanova. Ed. by St. Andreev and St. Dimitrov. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite pri Ministerskiya savet. [Турски извори за българската история. 2001. Архивите говорят (т. 13). Прегл. и съставит. Е. Грозданова. Под ред. на Ст. Андреев и Стр. Димитров. София: Главно управление на архивите при Министерския съвет].
- Tsvetkova, B. 1958. *Irregular taxes and state duties in the Bulgarian lands under Turkish rule*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Цветкова, Б. 1958. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София: Издателство на БАН].
- Tsvetkova, B. 1960. The Tax Farming System (*iltizam*) in the Ottoman Empire during the 16th – 18th Centuries in View of the Bulgarian Lands. *Proceedings of the Institute of Legal Sciences*, vol. XI, book 2, Sofia, pp. 195 – 219. [Цветкова, Б. 1960. Откупната система (*iltizam*) в Османската империя през XVI – XVIII в. с оглед на българските земи. *Известия на Института за правни науки*, т. XI, кн. 2, София, с. 195 – 219].
- Tsvetkova, B. 1971. Changes in Ottoman Feudalism in the Balkan Lands in the 16th – 17th Centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 4, pp. 55 – 74. [Цветкова, Б. 1971. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI – XVII век. *Исторически преглед*, № 4, с. 55 – 74].
- Veinstein, G. 1991. On the *Çiftlik* Debate. In: Keyder, Ç., F. Tabak (eds). 1991. *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Albany: State University of New York Press, pp. 35 – 53.
- Yanchev, V., M. Kiprovska, G. Boykov (eds). 2020. *The waqfs in Bulgaria*. Sofia: UI St. Kliment Ohridski. [В. Янчев, М. Кипровска, Гр. Бойков. 2020. *Вакъфите в България*. Съст. и научна редакция. София: УИ „Св. Климент Охридски“].

Correspondence author:

Krassimira Mutafova, Professor, DSc.

„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2, T. Tarnovski St.

5003 Veliko Tarnovo BULGARIA

E-mail: k.mutafova@ts.uni-vt.bg

SCOPUS Researcher ID: 57209621522

<https://orcid.org/0000-0003-3373-3721>

<https://publons.com/researcher/3643680/krassimira-mutafova>